

Ajalooline Ajakiri

Nr. 2

KOLMAS AASTAKÄIK

1924

TOIMETUS:

D. Treiberg

Peatoimetaja

P. Bauman

A. R. Cederberg

H. Sepp

R. Kleis

H. Mora

H. Ottenson

S i s u :

Johan Ehrenströmi poliitiline missioon Eesti- ja Liivimaale aastail 1787—1788. *A. R. Cederberg.*

Riik ja isik Ptolemaioste-aegse Egiptuse majanduselus. *Pärtel Bauman.*

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest 1923./24. aastal. *Helmi Ottenson.*

Varia.

EESTI

RAHVUSRAAMATUKOGU

EP 5717

Johan Albert Ehrenströmi poliitiline missioon Eesti- ja Liivimaale aastail 1787—1788.

Kõneldakse, et Gustav III ükskord olevat öelnud: il faut une guerre pour caractériser un règne. Need sõnad on iseloomustavad selle rahutu valitseja ja tema välispoliitika kohta. Temale ei olnud küllalt palavikulisest tööst sisepoliitiliste küsimuste lahendamisel, millises suhtes Gustav III-al on eriliselt suured teened. Ka välispoliitika alal ei saanud ta läbi ilma suurte kavatsusteta ja suurte ettevõteteta, mis pidid andma värvi ja kuulsust tema valitsusele.

Juba oma valitsemisaja algusel aastal 1772 kavatses Gustav III Daanimaale kallale tungida ja see mõte valdas ta meele üle kümnekonna aastaid. Kui Daani liitlane Venemaa 1784. a. oleks, nagu kuningas lootis, pidanud alustama sõja Türgimaaga, olekski Rootsimaa kasutanud head juhust enda huvides, et võtta Daanilt Norramaa. See kavatus, mis kajastab XVIII aastasaja diplomaatia tavalisi sõdimis- ja valdamispüüdeid, jäi siiski täide viimata, sest, kuninga ootuste kiuste, ei rikutud seekord rahu Vene ja Türgimaa vahel¹⁾.

Gustav III oli teinud kõik, mis võimalik, et eraldada Venemaa Daani liidust ja läheneda ise esimesele. Kuid tema katsed a. 1777, mil Gustav ise käis Peterburis ja kasutas kõik abinõud, et painutada enda poole oma läheda sugulase, läksid nurja. Samuti kujunesid lood ka Haminas 1783. a. suvel. Katariina oli selleks liig tark, et kuulda võtta ja täita avantüüridesse kalduva Rootsi kuninga ettepanekuid.

Hamina ebaõnnestunud katsed märgitsevad pööret Gustav III välispoliitikas. Ta ei loobunud veel Norramaa omandamise mõttest, vastu pidi näis järgmisel aastal, 1784, et need plaanid ikkagi tugevasti tema meelt valdasid. Kuid Vene sõprus tuli jätta täiesti arvest välja — ja see tähendas Gustav III:ale vaenu Venemaaga.

1) C. T. Odhner, Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering, III, I, lk. 1.

Gustavi pilgud pöördusid itta ja tema välispoliitika hakkas otsima võimalusi, et kasu saada Venemaa kulul.

Muidugi oli Venemaa Rootsi loomulik vaenlane, kui nii võiksime öelda. Hoolimata sellest, et Uusikaupunki rahust juba kuuskümmend aastat oli möödunud, ei olnud selle rahu kaudu saadud kaotused kaugeltki ununud, seda enam, et nende tasumisest oli mõnigikord kõneldud eelmiste Rootsi valitsejate ajal. On teada, millist suurt osa etendas revanche'i küsimus Rootsi parteide võitluses 1720-date ja 1730-date aastate ümber, samuti teame, milline tähtsus sel oli a. 1741, kui puhkes lahti sõda Venemaaga, ja kuidas sellest ikka edasi kõneldi 1750-dail aastail, mil Rootsimaa Friedrich Suure võimuvõitluses sattus suurpoliitika pöörisesse¹⁾. Võime öelda, et Rootsimaa terve XVIII aastasaja kestvusel ei võinud unustada neid kahjusid, mida Ida-Soome, Eesti- ja Liivimaa kaotamine tähendas.

On loomulik, et nii fantaasiarikkale isikule, nagu oli Gustav III, kavatsus kaotatud maakonnad jälle tagasi võita tundus äärmiselt veetlevana. Aastal 1785 oli arutamisel asi, mis juhtis kuninga mõtted Liivimaa oludele, nimelt küsimus Kuramaa hertsogikrooni hankimisest kuninga vennale, Södermanlandi hertsogile Karlile Peter Bironi järele, kel ei olnud poega. Kuningal olid selles suhtes salajased nõupidamised Kuramaa aadliga ja 1785. a. sügisel tulid kaks nende edustajat Stokholmi jätkama neid nõupidamisi, mida peeti kõige suuremas saladuses²⁾.

On mõnevõrra selgusetu, kui kaugelt ulatusid Gustav III kavatsused juba 1785. aasta sügisel. Kantseleipresident (s. t. peaminister) krahv Creutz kirjutab neilsamul ajal, et kuningal olid mõttes „revenues de terre“ kas Vene-Poolas, Kura- või Liivimaal³⁾. On võimalik, et salakaval kuningas ei olnud isegi peaministrile avaldanud oma tõelisi plaane või ei olnud need tõepoolest veel omandanud lõplikku kindlust.

Kui Rootsi saatkonna liige, valitsusnõunik v. Carisien järgmise, 1786. aasta sügisel reisis Peterburist Berliini, sai ta salajase käsu selgust muretseda Liivi- ja Kuramaa siseolude kohta. Carisien täitiski oma ülesande ja saatis kuningale üksikasjalise kirjelduse, dateeritud 15. novembrist 1786 Miitavist, milles ta selgitab olusuhteid kõne all

1) C. G. Malmström, Sveriges politiska historia från Karl XII:s död till statshvälfningen 1772, 2 upplagan, I—III, passim. — J. R. Danielson, Die nordische Frage, lhk. 255, 283, 291.

2) Odhner, op. cit., II, lhk. 367.

3) Kantseleipresident G. F. Creutzi kiri saadik E. M. Staël von Holsteinile 25. X. 1785. — Cf. Odhner, op. cit. lhk. 366—367.

olevais mais¹⁾. Valitsusnõunik v. Carisieni seletus andis Gustav III:ale lootusi kavatsuse teostamiseks, mis kindlasti juba oli sündinud tema kergesti süttivas meeles: Liivi- ja Eestimaa tagasivõtmise Vene võimu ält.

Augustikuus a. 1787 puhkes Türgimaa ja Venemaa vahel sõda lahti. Kui suurel määral Rootsi saadik Konstantinoopolis vahekorra rikkiminekuale kaasa aitas, ei ole täiesti selge, kuid seda tuttavam on, et see sõda oli Gustav III:ale iseäranis teretulnud. Ta otsustaski head juhust otsekohe oma huvides kasutada ja endale kasu hankida Venemaa kulul. Kõige lähemal seisis mõte, et Rootsimaa sel ajal, kui Vene sõjajõud olid seotud lõunafrondil, võiks vallata Vene põhjapoolseist maakonnist need, mis olid enne kuulunud Rootsile.

Teel või teisel sai see kuninga plaan ka teistele teatavaks, hoolimata kõigist ettevaatusabinõudest, ja ka Vene saadik Stokholmis krahv Rasumovski sai sellest peagi aimu. Rasumovski kirjutab oma valitsusele saadetud teadaandes oktoobrikuu lõpul a. 1787: „on m'assure que le roi a formé depuis longtems un plan sur la Livonie dans intention de le développer dans un moment favorable“²⁾. Vene saadik ei eksinud oma oletustes.

Teatavasti oli peale Daani kuninga ka Austria keiser Joosef II Vene liitlane. Ei olnud siis otstarbekohane ilma liitlasteta tungida Venemaa kallale. Gustav III-da esimeseks tööks oli püüda mõjutada, et Daanimaa jääks erapooletuks; selle järgi tuli hankida tarvilist toetust Preisi- ja Inglismaalt.

Neid diplomaatilisi kavatsusi ja nende teostumisvõimalusi meie käesolevaga ühenduses ei puuduta. Vaadelgem meelsamini Gustav III Balti poliitikat selle sõjaga ühenduses või, täpsemalt öeldud, jälgigem käesoleva kirjutuse raamides kuninga salasaadiku leitnant Ehrenströmi poliitilist missiooni Liivi- ja Eestimaale aastail 1787—1788 ja tema jutustusi nende maakondade oludest otse Rootsi ja Vene vahelise sõja lävel.

Ehrenströmi tegevus Balti provintsidest nimetatud ajal ei ole hoopis tundmatuks jäänud. Carl Schirren leidis Rootsimaal viibides a. 1860 Upsala ülikooli raamatukogus kolm Ehrenströmi kirja, ühe 1787. aasta sügisest ja kaks järgmisest aastast, mis selgitasid

1) Kirjutuse originaal on prantsuskeelne ja leidub Rootsi Riigiarhiivis. Rootsi keeles on see ära trükitud pealkirja all: „En rapport till Gustaf III om tillståndet i Livland 1786“ (Historisk Tidskrift, 1905, lhk. 113—116).

2) Teadaanne on dateeritud 24. X. 1787. Cf. Vassiltschikov, Les Razumovski, II, 1, lhk. 100.

Gustav III plaane¹⁾. Ta märkis nad üles oma tuttavas loetelus ja kirjutas peale selle nende puhul väikse artikli: „Ein schwedischer Anschlag auf Livland im Jahre 1788“²⁾. Fr. Bienemann katsus eelpoolmainitud allikate põhjal valgustada Ehrenströmi reisi Läänemeremaakonnis oma kirjutuses: „Die Ostseeprovinzen, vornehmlich Estland während des schwedisch-russischen Krieges 1788—1790“. Kui hiljemini ilmusid trükist Ehrenströmi väärtuslikud mälestused, selgitati neis Ehrenströmi reisi üksikuid sündmusi, kuigi mitte niivõrra üksikasjaliselt kui autori poolt kuningale saadetud kirjades³⁾.

Meie näeme siis, et Ehrenströmi missioon Liivi- ja Eestimaale küll on olnud tuttav ja seda on arutatud ajaloolises kirjanduses. Salakuulamine on küll ikka salakuulamine. Kuid ei saa salata, et salakuulajate teadaanded sagedasti pakuvad küllalist valgustust nähtuste kohta, kui ainult neid raporte käsitletakse küllalt suure ettevaatlikkusega.

Mineval suvel õnnestus allakirjutanut leida Rootsi Riigiarhiivist mõned ennetundmatud Ehrenströmi raportid, mis annavad täiendavaid teateid tema reisi kohta ja eriti huvitaval kujul valgustavad aadli meeoleolu Liivis ja Eestis⁴⁾.

Johan Albert Ehrenström oli Soomest pärit. Tema isa asus ohvitserina Sveaborgis ja oli teises abielus kellegi vabaherra Stackelbergi tütreaga, kelle kaudu sõlmiti sugulussuhteid Eestimaa aadliga. Noor Ehrenström, kes endale oli valinud sõduri elukutse, kuulus sellesse kuldsesse noorsukku, kes 1780-dail aastail asus ägedas oppositsioonis Gustav III vastu ja, ergutatud Põhja-Ameerika vabadussõja aadetest, unistas Soome iseseisvusest. Ta sattus Yrjö Maunu Sprengtportenile lähemale ja reisis viimasega 1786. aasta sügissuvel Venemaale. Seal ei jäänud ta siiski kõige väiksemalgi määral rahule ja sattus Sprengtporteniga ägedasti tülli. Imetus, mida ta oli tunnud Soome iseseisvusaate kõige väljapaistvama edustaja vastu, muutus

1) Schirren oli sõitnud Rootsimaale 1860. a. suvel ühes vabaherra Robert v. Tolliga (Felix Rachfall, Carl Schirren, eine Lebensskizze, leidub Schirreni artiklite ja arvustuste kogus: Zur Geschichte des nordischen Krieges, lhk. 11).

2) Dorpater Tagesblatt, 1863, Nr. 22. — C. Schirren, Verzeichniss livländischer Geschichtsquellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken, lhk. 216.

3) Statsrådet Johan Albert Ehrenströms efterlämnade historiska anteckningar utgifna af S. J. Boethius, I—II, Upsala, 1888, 1883.

4) Need kirjad on Ehrenströmi kirjade hulgas Rootsi Riigiarhiivis. Kuidas nad sinna sattunud, on mulle teadmata. Osa Ehrenströmi kirje tema reisilt on Upsala ülikooli raamatukogus n. n. Gustav III kogus (Gustavianska samlingen).

vastumeelsuseks ja vihaks ning lõppude lõpuks läks Ehrenström salaja tagasi Soome ja Rootsi.

Kui Ehrenström Stokholmis sattus Gustav III veetleva isiku lähedusse, kujunes temast innukas kuningriiklane, kes täiesti ära salgas oma endised jumalad. Sügissuvel a. 1787 puutus kuningas Ehrenströmiga kokku, sai kuulda tema Venemaa sõidust, tema poliitilisest pöördumisest ja oli kohe valmis kasutama teda oma poliitiliste eesmärkide jaoks¹⁾. Kord — nähtavasti 1787. aasta oktoobrikuu keskpaigas — laskis kuningas Ehrenströmi oma juurde kutsuda, selgitas temale poliitilist seisukorda ja tähendas, et mõned tunnismärgid näivad Euroopa sõja algamist ennustavat. Võimalikult tuleks ka Rootsimaal end sellesse segada ja siis oleks vaja enda huvides kasutada neid õnnelikke konjunktuure, mida olud ja tingimused pakuvad. „Mina olen mitmelt poolt saanud teateid, et Liivis ja Eestis aadli keskel kuulduv valitsevat suur rahulolematust, põhjustatud nende eesõiguste kaotamise läbi, mida oldi peetud puutumatuina Peeter I ajast saadik. Mina tahan täpselt teada, milline on asjade tõeline seisukord ja kas rahulolematust on seda laadi, et sellest võiks kasu saada, kui Rootsi hakkab sõdima Venemaaga“. Nii oli kuningas otsustanud saata Ehrenströmi nende maakondade meeoleolu uurima²⁾.

Ehrenström jutustab, et ta algusel selle ülesande ees hirmu tundnud, kuid ta pidanud ettepanekuga nõusse jääma. Nähtavasti oli tema hirmumise kõige mõjuvamaks põhjuseks kartus enda julgeoleku eest, iseäranis sel korral, kui tema vihamees Sprengtporten hakkaks teda kahtlustama. Siiski pettis Ehrenström Sprengtportenit: heites silmakirjaliselt viimase sõbraks, kirjutas ta temale, et kavatseb võõruskäigu ette võtta oma sugulaste juurde Eestis ja siis püüda astuda Vene teenistusse³⁾.

Meie ei tea, kas Ehrenström sai Gustav III:alt mõningaid kirjalikke juhtnööre oma salakuulamisreisi jaoks; nähtavasti küll mitte. Meie näeme Ehrenströmi teadaannetest, et tema ülesandeks oli võimalikult täpselt tutvuneda meeoleoluga Liivi- ja Eestimaal, muidu aga üles näidata kõige suuremat ettevaatlikkust oma esinemises. Sellepärast näib, nagu oleks Ehrenström saanud käsu hoiduda kõigest ässitamist ja kihutamist, et teda ei võidaks kahtlustada⁴⁾.

1) Ehrenström, Historiska anteckningar, lhk. 121—122.

2) Ehrenström, Historiska anteckningar, lhk. 125.

3) Ehrenströmi kirjade kontseptid Rootsi Riigiarhiivis.

4) Ehrenströmi kiri kuningale 10./21. jaanuarist ja 22. veebr. / 4. märtsist a. 1788. Rootsi Riigiarhiivis.

Ehrenström lahkus Rootsimaalt oktoobrikuu viimseil päevil. Tema teekond läks Berliini ja Königsbergi kaudu. Viimatinimetatud linnast kirjutab ta kuningale ja jutustab, et ta olevat kuulnud, nagu valitsevat Liivimaal pahameel ja rahulolematust, mis aina kasvamas. Mitte ainult need, kes Königsbergis elades olid kaubanduslikes suhetes Baltimaaga ja kannatasid venelaste valjude määruste ja korralduste tõttu, ei looda, et Liivimaa jälle saaks Rootsi valitsuse alla, vaid — ja see on tähtsam — ka maa oma elanikud¹⁾).

Detsembri algusel saabus Ehrenström Riiga. Tema esimene kiri seal on dateeritud 6. detsembrist. Ehrenström ei tundu olevat õieti rahuldatud nende teadetega, mis ta oli võinud hankida. Tõsiasjad ei olnud vastanud ootustele.

Riias käis ta vana kindralkubeneri krahv Georg Browne'i juures, kes oli üks Katariina II paremaid ametnikest, põlvenemiselt shottlane, nüüd juba 60 aasta ümber Vene teenistuses olnud. Ta oli õieti vana mees ja õieti jõukas, nagu võis oodata. Ta ei kuulnud heameelega Prantsuse keelt räägitavat, vaid Inglise keelt. Nähtavasti ei tunnud Browne kahtlust Ehrenströmi plaanide vastu — küll kirjutab Ehrenström hiljemini, et ta kõigest hoolimata olla seisnud politseilise valve all²⁾ — ja palus teda oma poole lõunale, nagu seda nõudis selle aja komme austatavate välismaalaste vastu. Ka käis Ehrenström püüpaniivi kindralkubeneri õhtupidudel ja püüdis hankida nii palju teateid kui võimalik. Ka Riia kubeneri kindral Beklesheviga läks tal korda tutvust sobitada ja ütleb selle olevat olnud viisakas ja haritud mees.

Vahepeal sai Ehrenström mitmete isikutega kokku, kes temale selgitasid Liivimaal valitsevat olukorda. Muuseas sai ta teada, et Riias garnison peaaegu täiesti puudub ja et kõik väed viidud sõjaväljale. Ohvitseride puudus olevat Venemaal iseäranis suur. Suuremal määral kui harilikult olevat lastud sõjakoolest noori kadette välja ja paigutatud leitnantidena väeosadesse. Igalpool, ka Liivimaal, olla noored ohvitserid avaldanud rahulolematust selle ootamata korraldusega.

Liivimaal vaadetavat sõjale kõige suurema rahulolematusega ja kardetavat salaja, et see hästi ei lõpe. Krahv Browne'i juures öelnud keegi krahv Manteuffel avalikult, et Peterburis keegi ei teadvat, kus sõjavägi on, mis ta teeb või mõtleb teha.

Maa privileegide kaotamine olevat Liivimaal äratanud teravat rahulolematust kõigis ühiskonnakihtides, eriti aadli keskel. Kuigi

1) Ehrenströmi kiri kuningale 29. XI. 1787. Upsala ülikooli raamatukogus. — cf. Schirren, Ein schwedischer Anschlag.

2) Ehrenströmi kiri kuningale 10/21. jaanuarist 1788. Rootsi Riigiarhiivis.

Liivi aadelmehed eriliselt ettevaatlikud, on kirjakirjutaja siiski juba võinud tähele panna tunnismärke selle rahulolematuse kohta. Keegi aadelmees, kes oma suguvõsa pea, caput familiae, olla selles suhtes Ehrenströmile jätnud üksikasjalisi teateid.

Kui privileege riivav otsus teatavaks olla saanud, protesteerinud aadel varsti võimsalt selle vastu ja saatnud kaebekirja valitsusele. Kui vastus pärale jõudis ja sellest oli näha, et mingit muutust võimalik polnud oodata, leppinud aadli edustajad omavahel kokku, et saata salaja kaks saadikut Gustav III juurde, kes parajasti oli lühikesel külas-käigul Soomes, paluma Rootsi kuningalt toetust ja nende eesõiguste kaitset, mis neile olid tagatud Uusikaupunki rahulepingus. Ehrenström kahtles, kas neist saadikuist üks mitte ei olnud vabaherra Vietinghoff, hiljemini Vene senaator, kuid ei võinud saada selle kohta selgusele¹⁾.

Seda otsust ei olevat võidud hoida salajas. Kindralkuberner saanud sellest teada ja saatnud selle kohta otsekohe teate keisrinnale. Pooltel teel Peterburi peetud saadikud kinni ja antud neile teada, et kui nad viibimata ei loobu oma kavatsusest ega pööra igaüks tagasi oma kodukohta, siis saadetakse nad ilma armuta Siberi.

Meil tuleb silmapilguks peatuda, et järele uurida viimast Ehrenströmi teadet saatkonna kohta, mille Liivi aadel kavatsenud saata Rootsi kuninga juurde. See on õieti tähelepanuväärt teadaanne. Saatkonna läkitamine võõra riigi valitseja juurde, olgugi et selle eelkäijad olid taganud Uusikaupunki rahus tehtud kokkuleppe puutumatus, on ometi üsna julge ja peaaegu uskumatult kõlav tegu. Meie arvatas on Ehrenström saanud ekslikke teateid. Aruandes, mille ta jättis Gustav III:ale 1788. a. kevadel, ei mainita enam midagi sellest saatkonnast. Ehrenström ütleb kuulnud olevat, et Liivimaa elanikud olla katset teinud Rootsi konsuli kaudu Riias paluda abi Rootsi kuningalt²⁾. See ongi nähtavasti see katse, mille Liivi aadel tahtis ette võtta. On ka võimalik, et aadli poliitilises ringkonnas on olnud juttu erilise saatkonna läkitamisest Gustav III juure Soome-maale ja et kuulujutud sellest on jõudnud kindralkubeneri kõrvu nende tagajärgedega, mida juba mainitud. Kui sellest tõesti küsimus on olnud, siis tuleb nähtavasti see kavatsus asetada ühendusse Gustav III reisiga Soome 1783. aasta suvel³⁾.

1) Kiri kuningale 6. dets. 1787. Rootsi Riigiarhiivis.

2) Ehrenströmi aruanne kuningale 18. maist 1788. Upsala ülikooli raamatukogus. — Cf. Schirren, Ein schwedischer Anschlag.

3) Me ei ole Rootsi allikais leidnud teateid selle saatkonna kohta; kui see tõepoolest oleks saadetud olnud, siis oleks Gustav III sellest arvatavasti maininud, rääkides liivimaalaste rahulolematusest.

Pöördugem nüüd jälle selle juurde, mida kõneleb Ehrenström oma muljetest Riias ja mujal Liivimaal.

Kaubitsemisolud olevat kõige suuremal määral kannatanud uute korralduste tõttu: tähelepanematult siirduvat kaubitsemise keskpunkt Riias Liibavi, mille sadam palju parem olevat kui Riia oma. Peale selle võivat Liibavi enda käes pidada terve Poola- ja Kuramaa väliskaubitsemise, mis seni olevat liikunud Riia kaudu. Kõneldavat isegi paljude kaubakontorite kavatsustest siirduda Liibavi¹⁾.

Aadelmehed elavat maal õieti vaikset elu. Need, kes linnas asuvad, hoolitsevat ainult oma majandusliku heaoleku eest ja olevat väga alandlikud kindralkuberneri ees. Viimasel olevat niisamasugused kombed ja harjumused kui teistelgi Vene bürokraatidel: ta kohtlevat oma võimualuseid valjusti ja vaatavat neile üle õla. Keisrinna vastu sihitud opositsiooni juhataja olnud vabaherra Vietinghoff, kes tuntud oma suure rikkuse ja suure autoriteedi tõttu. Venelased meelitanud ta siiski enda poole. Ta nimetatud senaatoriks ja saanud kõrge aumärgi, mille tõttu — ütleb Ehrenström — tema patriotism kustunud.

Tõsiasjana konstateerib Ehrenström, et Liivimaa juhtivad isikud väga kardavad Preisimaad, ja arvab, et kui neile antaks valida Preisi ja Vene vahel, nad tingimata meelsamini kuuluksid Vene valitseja alla.

Rootsi kuninga plaanide kohta olevat igasugused kuulujutud liikumas. Mõnikord räägitakse, et Rootsi kuningal seisvat 20.000 meest Soome idapiiril, teine kord jälle, et kuningas olevat, sõjaga ähvardades, Katariina II käest Liivimaad tagasi nõudnud, või jälle, et ta järgmisel kevadel kavatsavat sõjaväega tulla Väina jõesuhu. Olevat öeldud — ja see olevat väga võimalik — et kuningas 4000 mehega võiks Liivimaa vallata, sest tõesti olevat Liivimaa kaitsevägedest paljaks tehtud.

Liivimaa aadlinoorsoost ei olevat palju loota, arvab Ehrenström. See olevat Peterburis viibides Vene despotismiga harjunud ja nägevat ette, millised kasulikud kohad temale pakutakse Vene sõjaväes. Ka olevat see noorsugu Peterburis endale omandanud rootsivastase meelelaadi, mida ka kuulda, kui nad kodukohas viibivad. Nad ei olla oma ajaloost õppinud, millest nad ilma jäävad oma privileegide kaotamise kaudu, ja olevat kõlbmatud tegema midagi suuremat oma isamaa heaks. See asjaolu olevat kurb, sest maal, kus tahetakse äratada vaimustust vabaduse ja iseseisvuse vastu, peab vähemalt

1) Ehrenströmi aruanne kuningale 18. maist 1788. Upsala ülikooli raamatukogus.

noorsugu valmis olema tegutsema, kuna vanemad harilikult ikka parema meelega mõtlevad ja kaaluvad kui tegutsevad.

Ehrenströmi arvamise järgi ei olnud tal nii kasulik viibida Riias kui Eestimaal, vähemalt kui ta ikkagi oli valju kontrolli all. Ka tahtis ta olla Tartus, kui seal 1788. aasta jaanuarikuu lõpul maa-päev kokku tuli, et jõuda selgusele, mida mõtleb Eestimaa aadel poliitilistest oludest. Samuti oli tal kavatsus kokku saada mõne Soome aadelmehega, kes olid omal ajal Soomemaalt salaja lahkunud, keisrinna teenistusse astunud ja tema käest Lõuna-Eestis mõisad saanud¹⁾.

Jõuluks tuligi Ehrenström Eestimaale ja asus Tallinna, kus tal sugulasi oli. Seal sai ta kokku Balti aadli paremate meestega, sai kutsutud nende juurde, nägi nende elu ja õppis tundma nende vaateid. Ehrenströmi onul, vabaherra Berndt Volmar Stackelbergil oli Tallinnamaal mõis, Väanna mõis, kus Ehrenström veetis jõulud ja võis näha, kuidas liht maarahvas elas²⁾.

Juba oma esimeses kirjas toonitab Ehrenström, et Eesti aadel on täiesti teistsugune kui Liivimaa oma. Esimesed on avameelsed ja räägivad kartmatult oma asjust. Nad vihkavad tuliselt venelasi ja armastavad rootslasi. Nad hädaldavad kõvasti kaotatud privileegide, kuid veel rohkem selle üle, et nad liig nõrgad oma seisukorda parandama.

Aadli pilgud olevat suure hoolega sihitud Rootsimaa poole ja iseäranis sellele, mida Rootsi kuningas peaks ette võtma. See asjaolu, et Ehrenström politse'i kahtlusalune ja et teda arvatud Rootsi salakuulajaks, olevat ainult suurendanud eestimaalaste usaldust tema vastu.

Ka olevat Eestimaa aadel esinenud suurema julgusega kui Liivimaa oma. Hoolimata ähvardustest saatnud nad saadikud keisrinna juurde selle järgi, kui nende privileegid ära võeti, et temale meelde tuletada seda kinnituskirja, mis ta mõni kuu varemini neile oli annud, kinnitades selles nende eesõigused ja vabadused. Ka kavatsenud nad siis salaja saata saadikud Rootsi kuninga juurde, et temalt

1) Küsimus on 1772. a. Wenemaale põgenenud ihudragunite kaptenist, vabaherra Berndt Otto Rehbindest, kes astus keisrinna teenistusse. Tema sai Katarina II käest ühe mõisa Nõo kihelkonnas Tartu lähedal, kuid müüs selle ära ja ostis omale Põlva kihelkonnas Wäimla mõisa. — Cf. Aug. J. Hjelt Några flyktingar från finskt håll till Ryssland efter 1772 års statshälfning (Historialinen Arkisto X. s. 99—105); von Stryk Beiträge zur Geschichte der Rittergüter Livlands I. s. 104; 245.

2) Ehrenström kirjutab ikka „Vera mõis“. Minule on teatatud, et niisugust mõisat Tallinna lähedal ei olevat.

abi saada. Ikka uuesti ja uuesti katsunud nad seda asja meelde-tuletada. Nüüd olevat nad aga kaotanud kõik lootused. Nad olevat kaugel sellest, et nende hulgast võiks esile tõusta mõni Washington, kes mõõka hoides võiks oma kaaskodanikke õhutada väevõimuga kaitsma oma privileege. Kuid Ehrenströmi arvates ei võiks nende hulgast ka mõnd Franklini tulla, kes võiks nende hädast kõnelda ja neile abi paluda võõrastelt riikidelt. Ainult õieti õnnelikud konjunktuurid — näit. sõda Rootsi ja Vene või Vene ja Preisi vahel — võiksid mõnd muudatust kaasa tuua.

Nüüd, Türgi sõja lahtipuhkemise järgi hakanud kuulujutud liikuma Gustav III plaanidest Balti provintside kohta: tema tahtvat kaitsta neid provintse venelaste eest, kes oma lubaduse murdnud ja need teiste Vene provintside sarnaseks alandanud. Eestimaal usutavat kindlasti, et Rootsi kuningal niisugused plaanid olevat.

Kui krahv Dücker hiljuti Peterburist Tallinna tulnud ja teate toonud, et Vene väed Soome piirilt taganenud ja Rootsi väed asemele tulnud, äratanud see teade Eestimaal suurt rõõmu. Arvatavat, et Gustav III:ndal põhjust olla venelastega mitte-rahulolemiseks ja et ta Venemaale kallale tungivat. Üldiselt kõneldavat, et Rootsi sõjalaevastik olevat väga hea, sõjavägi hästi korraldatud, siserahutused, mis Rootsimaal olevat valitsenud, lõpetatud j. n. e. Vene siseolud olevat selle vastu väga halvas seisukorras, rahulolematuse silmapaistvalt suur ja sõjamoona puudus väga ähvardav. Nii olevat kõik laskeriistad Riiaist, Tallinnast ja Pärnust transporteeritud lõunapoole ja Eesti-, Liivi- ning Ida-Soomemaa kaitsevähast paljaks tehtud. Arvatavat, et kui sõda peaks veel terve aasta jätkuma, siis Rootsi kuningas end küll sellesse segavat. Olevat räägitud, et Gustav III olla liidu teinud Daanimaaga ja tahtvat ühendusse astuda ka Preisi- ning Inglismaaga. Ja Rootsi kuningal olevat tõepoolest suured võimalused midagi korda saata¹⁾.

Tõepoolest olid olud Eestimaal halvas seisukorras. Selle järele kui a. 1783 niinimetatud Statthaltschaft Balti provintsidest maksma pandi, taheti kõik aadli privileegid vähe haaval ära võtta. Tekkis küsimus iseäralise „pearaha“ määramisest aadli talupoegadele. Valjude tollimääruste kaudu halvati kaubandus, mis varemini õitses, nüüd täieliselt. Samuti võis karta, et aadlit sunnitakse sõjateenistuse kohustust kandma.

1) Ehrenströmi kiri kuningale 18./21. jaan. 1788 Rootsi Riigiarhiivis. — Kuulujutt Rootsi liidust Daanimaaga on nähtavasti ühenduses Gustav III:nda ebaõnnestunud katsega sügisel 1782 eraldada Daanimaal Venega tehtus liidust. cfr. Odhner op. cit. III. lhk. 14—19.

Oli siiski üks küsimus, mis veel kardetavam ja mille sihiks aadli jõu täieline murdmine: nimelt talupoegade vabastamine, millise plaani teostamise mõisnikud kartvat otsekohe ees seisvat. Selle mõtte taga arvatavat vürst Wjasemskoi olevat, kes esinenud selle maa vaenlasena ja olevat Liivi departementi juhatajaks senatis.

Veel arvatavat, et keegi kindral v. Löwen, kes mõni aasta tagasi ei võinud endale saada maanõuniku kohta Eestimaal ja sellepärast nüüd kandvat kustumatut viha oma kaaskodanikkude vastu, olevat olnud kaasamõjuvaks teguriks selle survetöös, mis sihitud Balti provintside vastu. Tema saanud nüüd mitmesuguseid kinke keisrinnalt, talusid ja maaomandust, — äraandja hariliku palga.

Viha venelaste vastu — ütleb Ehrenström — on nii sügav, kui see üldse võib olla. Aadli perekonnis kõneldavat sellest täiesti avalikult. Katariina II-st räägitavat igasuguseid kuulujutte, mida avalikult ei tohiks rääkida. Tema suured teened olevat unustatud, ainult toonitavat tema vigu ¹⁾).

Ehrenström katsunud neile seletada, et nende halb seisukord olenevat nende endi poolt ülesnäidatud nõrkusesf: nad ei olevat pöördunud Uusikaupunki rahu garantide, eestkätt Rootsi kuninga poole, kes võib olla tahaks neid aidata õnnelikul momendil, kui nad tema abi paluksid. Kui tõusnud küsimus Eestimaa poliitilise seisukorra ja Rootsimaaga ühendusse astumise kohta, olevat Ehrenström ettevaatlikult pinda sondeerinud ja järele kuulanud, kuivõrra lootusrikkad väljavaated selles suhtes oleksid. Need, kes tunnevad poliitilist meeoleolu Eestimaal, vastanud umbes järgmist.

Kahtlust ei või olla selles, et Eestimaa elanikud heameelega läheksid Rootsi valitsuse alla. Karl XI ajad on möödunud ja Vene despotism on pannud eestimaalased unustama selle, mille üle tol ajal kaevati. Rootsimaal võiks Balti provintside väga hästi vallata: nii paljaks on nad tehtud kaitsevõimudest. Kuid nähtavasti ei taha Rootsi valitsus seda teha. Sest kui Rootsimaal annaks Balti aadlile kõik tema endised privileegid ja eesõigused tagasi, ei saaks ta neist provintsidest muid sissetulekuid, kui tollid ja mida kroonu maaomandus annaks. Nende sissetulekutega oleks võimatu ülevalpidada 9—10.000 mehelist sõjaväge, mis tingimata maa kaitsmiseks tarviline, ja Rootsi enda piiride kaitsmine ei lubaks kunagi, et sõjaväge teistest riigiosadest siia toodaks. Venemaa katsuks kindlasti, niipea kui olud

1) Ehrenströmi kiri kuningale 10./21. jaan. 1788. Rootsi Riigiarhiivis. — Mida Ehrenström oli kuulnud Eesti aadelimehi rääkivat keisrinna isiku kohta vrdl. Ehrenströmi aruanne 18. maist 1788. a. Upsala ülikooli raamatukogus.

temale kergemaks lähevad, jälle Liivimaa endale saada ja Rootsi-
maa ei jaksaks kunagi Balti provintse oma käes pidada.

Ainuke pääsetee oleks, et Rootsi kuningas üheskoos teiste Uusi-
kaupunki rahu garantidega nõuaks Liivimaa privileegide tagasiandmist
ja nende kindlat alalhoidmist tulevikus. Aga kuidas oleks võimalik
alustada läbirääkimisi, niikaua kui baltlased on niisuguse surve all?
Kui keegi Balti aadli edustaja, riiginõunik krahv Stenbock paar
aastat tagasi tahtis sõita Saksamaale, hakati teda kohe kahtlustama,
kas ta mitte ei kavatse Stokholmi reisida, ja ähvardati teda kõvasti.
Nõuab ju saatkonna läkitamine Rootsimaa aadli ühist otsust, all-
kirju ja autentseid dokumente. Väiksema indiskretsioon võiks kõik
tühistada ja nii oleks kõik kaotatud. Muidugi võiks see küll sün-
dida kõige suuremas saladuses, näit. Rootsi ministri kaudu Berliinis,
kuid igatahes nõuab säärane katse, et selle ettevõtja paneks kaalule
oma vabaduse ja varanduse ja peaks võib olla plaani teostamiseks
ka oma eluga riskeerima. Ja kust võiks praegu niisugust ohvrimeelt
leida? „Meie armastame kõik“ — nii olevat Ehrenströmile öeldud —
„oma isamaad, kuid meie armastame siiski veel rohkem oma sisse-
tulekuid ja head elu ja meie peame avalikult mõnna, et meie küll
ei ole ei inglased ega ameeriklased, veel vähem greeklased või
roomlased. Meie oleme juba liig kaua olnud Venemaaga ühenduses,
et võiksime üles näidata isamaa-armastuse või eneseohverdamise
kangelaslikkust“ ¹⁾.

Eesti mõisnikud olevat mõnikord mõelnud paluda abi Preisi kunin-
galt, kuid samad kahtlused, mis rootslaste suhtes mainitud, tekkinud
ka Preisimaa abi kohta: nimelt et plaan tuleks liig vara avalikuks
ja kõik läheks selle tõttu kaduma. Niisamuti olevat arvatud, et
Preisimaal ei oleks Balti provintsidest suuremat kasu sel juhtumisel,
kui Preisi kuningas kinnitaks kõik Liivimaa vanad privileegid.
„Kindel on“ — olevat öeldud Ehrenströmile — „et Preisi kunga
abi muudaks meie maa Preisi provintsi samadel alustel, kui see
nüüd on Vene provintsi. Preisi kuningas algaks sellega, et teeks
meist kõigist sõdurid, määraks kindlaks, et meie talupoegade keskelt
peab sõjaväkke võetama 12.000 meest, mis oleks rohkem kui üks
mees iga viiekümne pealt. Ka kurnaks ta meid paari aastaga oma
monopolide ja maksude kaudu ära“.

Iseseisvana jälle Balti provintsid vägevate naabrite vahel seistes
läbi saada ei võivat. Mingisuguseid suuremaid lootusi suurvürst
Paulile panna ei olevat võimalik: võib olla, et tal on hea süda, kuid

1) Ehrenströmi kiri kuningale 10./21. 1788. Rootsi Riigiarhiivis.

ka nõrgad anded. Nii jäävat ainsaks lootuseks, et Rootsi kuningas, kui võimalused selleks avanevad, ütleks hea sõna liivimaalaste eest.

Veel olnud üks asi, mis selleks kaasa mõjunud, et Balti aadel siiski hea meelega ei näinud, et rootslased oleks vabastajana tulnud Baltimaale. Ja see oli kartus talurahva üldise mässu ees. Niipea kui rootslased maabuksid lõuna pool Soome lahte, puhkeks lahti mäss aadli vastu ja selle tagajärjed võiksid kohutavad olla.

Hiljemini, kui Ehrenström oli juba Rootsimaale tagasi jõudnud, tuleb ta veel kord tagasi küsimuse juurde talupoegade rahutuste lahtipuhkemise kohta Eesti- ja Liivimaal ja nende veriste tagajärgede kohta. Nende maakondade talupojad tundvat poolehoidu Rootsimaal suhtes; niipea kui esimesed Rootsi väeosad end näitaksid neis mais, ühineksid tingimata kõik talupojad oma isandate vastu, kes neid rõhuvad, ja liituksid rootslastega selle järele, kui kõige halvemad rõhujad esimestena oleksid langenud oma ülesäritatud orjade kättemaksu ohvriks¹⁾. Seda võimalust kartvat Liivi aadel kõige rohkem. Nii olevat, hoolimata Balti aadli tugevast rahulolematusest Vene valitsusega, siiski eestlaste ja lätlaste üldiselt tuntud poolehoid Rootsi-le kindlaks tagatiseks selleks, et nimetatud aadli huvides oleks püsida liitununa Venemaa külge ja pidada Rootsi-Vene sõda kõige halvemaks, mis üldse võib ette tulla, kui sõja tallermaaks saaks nende oma maa, — mis täiesti võimalikkuse piirides.

Ehrenström viibis Tallinnas ja selle ümbruses kuni hiliskevadeni. Ta pani tähele, et see sõbralikkus, mis Eestimaa mõisnikud ta vastu üles näitasid, ei olnud niivõrra usaldustäratav, kui ta oleks tohtinud loota. Samuti märkas ta, et teda kahtlustati. Loomulikult ei aidanud see suurendada tema sümpaatiid Eestimaa aadli vastu.

Siis hakkasid ikka kindlamini kuulujutud liikuma, et Rootsi poolt ähvardamas sõda. See hirmutas ülema seisuse liikmeid kõige suuremal määral. Alam rahvas aga rõõmustas kuulujuttude puhul, ja Tallinnas lasknud kuberner Vrangel anda „padogia“ (s. t. kepinuhtlust) neile, kes erilist rõõmu üles näidanud rootslaste oodatava tuleku puhul.

Tallinnasse saadeti kaks kindrali ja üks admiraal, et muretseda selgust seisukorra kohta. Kuulujutud sel puhul kasvasid ikka suuremaks. Oodeti Rootsi laevastikku iga silmapilk Tallinna saabuvat. Tallinna koondati rahvast parandama sadama varustust, alamohvitser saadeti maale hankima korterit kaheksale sõjaväe rügemendile, kes pidid saabuma Eestimaa. Kaupmeestega tehti lepingud vilja

1) Ehrenströmi aruanne 18. maist 1788. a. Upsala ülikooli raamatukogus.

muretsemise kohta sõjaväele: tuli osta 8000 tündrit vilja, mille eest valitsus lubas maksta alles poole aasta pärast. Kõik sündinud palavikulise kiirusega, kuid asi näinud nii olevat, nagu ei oleks kohalikul rahval usaldust olnud kõigi nende varustuste ja korralduste vastu¹⁾.

Nüüd oli Ehrenströmil aeg lahkuda Eestimaalt. Ta sai kuulda, et üks laev Rootsimaalt Tallinna tulnud ja kaasa toonud tuntud Ameerika sõjaväelase Paul Jones'i, kes pidi astuma keisrinna teenistusse. Laev purjetas tagasi Helsingi kaudu ja sellel läks nüüd Ehrenström — nähtavasti aprilli lõpul või mai algusel — tagasi kodumaale. Sinna jõudnud, kuulis ta, et kindral Sprengtporten olevat juhtinud Vene sõjaministeeriumi tähelepanu sellele, et Rootsi ohvitser ilma küllalise põhjusega oleskeleb Tallinnas, ja saanud asjad nükaugale, et antud käsk Ehrenströmi vangistamiseks ja tema paberite äravõtmiseks²⁾. Kas sel arvamisel põhja all oli või ei, on raske öelda. Hoopis uskumatuna see küll ei tundu.

Täiendusena olgu mainitud, et enne kui Ehrenström lõpulikult reisis Tallinnast ära, oli tal õnnestunud hankida isiku, kes saatis talle teateid olusuhete arenemisest Läänemere maakonnis. Veel sõja ajalgi sai Ehrenström neid teateid³⁾.

*

Kui loeme Ehrenströmi kujutusi tema kirjades Gustav III:le, tõuseb paratamatult küsimus, kuivõrra usuldustäratavad on tema tähelepanekud. Ei või muud öelda, kui et nad annavad õieti vähekasuliku pildi Baltimaa oludest, iseäranis sellest seisusest, kes avalikus elus etendas väljapaistvat osa, nimelt aadlist. Meie näeme omas harrastustes ja püüetes kivinenud seisust, kel sihiks ainult isenda mugavus, kindel seisukord ja kasu. Oma eesõiguste ja vabaduste eest hoolitsemine oli neile peasi. Kuid nende eest midagi ohverdada ja kaalule panna, — selleks ei olnud neil ei julgust ega energiat. Kui võõrad võimud oleksid seda teinud, oleksid nad küll tänulikud olnud. Neist endist ei olnud aga asja mingisuguste ohvrite toomiseks.

Meie küsime tingimata, kuivõrra õige on see Ehrenströmi poolt antud pilt?

1) Ehrenströmi aruanne 18. maist 1788. a. Upsala ülikooli raamatukogus.

2) Juba ennemini oli Ehrenström avaldanud kartust, et Sprengtporten võiks saada teada tema toiminguid ja teha temale tüli (Kiri kuningale 6. dets. 1787. Rootsi Riigiarhiivis).

3) Ehrenströmi kiri kuningale 27. juulist 1788, dateeritud Helsingist. Kirjas saadab ta mõningaid teateid, mis M. F. v. Engelhardt temale Tallinnast oli kätte toimetanud.

Ehrenström ei tulnud kaugeltki Liivimaale kaheldes selles seisuses, aadlis, millesse ta ise kuulus. Just vastupidi: tal olid sümpaatiad nende vastu, vähemalt alguses. Ka ei olnud ta kuidagi aadli vihamees. Ehrenströmi aristokraatlikes vaateis ei või küll keegi kahelda. Ta paistis oma aristokraatlikult meelsuselt isegi oma seisuse keskelt välja, kuigi peab möönma, et Rootsi aadel ei olnud kunagi arenenud sääraseks, milliseks oli aastasadade jooksul kujunenud Läänemere maakondade aadlemeeste seisus.

Meie arvates ei ole sellepärast mingit põhjust oletada, et Ehrenströmi kujutused peajasus ei oleks õiged.

A. R. Cederberg.

Riik ja isik Ptolemaioste-aegse Egüptuse majanduselus¹⁾.

Aleksander Suure suurejooneliste sõdade tagajärjel IV a. s. e. Kr. sattus Egüptus uue dünastia, Ptolemaioste võimu alla. Seega seati maa uutele valitsejatele suured ülesanded. Kuna maa vallutamine oli sündinud Greeka-Makedoonia sõjaväe läbi, kes Egüptusse ka edaspidiseks asuma jäi ja kellele Ptolemaioste võim paratamatult pidi tugima, siis oli tarvis leida modus vivendi, mis oleks rahuldanud nii juurdetulnuid kui ka maa päriselanikke. Sarnase moduse leidmine oli ülliraske, näilikult isegi võimatu, sest selleks tuli lepitada ilmlepitamatut — ühelt poolt printsiipe, millele oli rajatud Greeka linnriikide sotsiaalmajanduslik elu- ja teiselt poolt printsiipe, millel siitsaadik baseerus Egüptuse ajalugu. Kuivõrra kardinaalsete lahku minekutega seejuures tuli arvestada, selle kohta leiab lugeja üldmomentide loetluse minu artiklis „Greeka kultuuri universalism“ (Ajak. I, lhk. 11). Siinkohal olgu vaid ühenduses käesoleva artikliga tähendatud nii palju, et Greeka linnriikide sotsiaalmajanduslik olukord alati pakkus suuri võimalusi eraalgatusele ning linnriigi majandusliku elu tähtsamaks printsiibiks oli eraomandus; viimast aga, nagu näeme edaspidi, oli Egüptus olude sunnil pidanud eitama.

1) Käesolev kirjutus on kokkuseatud peajasaliselt endise Peterburi, praeguse Visconsini ülikooli professori M. Rostovtzeffi tööde: „Studien zur Geschichte des römischen Kolonates“, 1910; „The Foundations of Social and Economic Life in Egypt in Hellenistic Times“ (Journal of Egyptian Archaeology, 1920, 161 sqq.); „A large Estate in Egypt in the third Century B. C., A Study in Economic History“, 1923 ja veel mõne teise kirjutuse põhjal.

Me kujutleme harilikult Egüptust maana, mis ümbritsetud muinaslegendide fantastikast, maana, kus alati näib säravat päike, kus vaid kerkivad taeva poole püramiidid ja palmid, obeliskid ja sfinksid. Tegelikult valitses Egüptuses alati just vastuksi kõige sügavam eluproosa. Kes Niiluse kallastel elada tahtis, pidi raskesti töötama, ikka uuesti ja uuesti töötama. Egüptus oli Niiluse loodud; sellest vägevast jõest olenesid elanikkude eluvõimalused täieliselt, nende rikkus ja kehvus. Iga-aastased üleujutused kinkisid rikkalikke saake, niisutades põlde ja karjamaid. Peale selle oli Niilus loomulikult Egüptuse üksikute osade ühendajaks, võimaldades elavat ja kiiret sõitu laevadel ja kandes peale selle veel oma võimsal turjal ühest kohast teise kõike, mis maa produtseeris. Ka oli võimalik juhtida tema veesid kaevandute abil ikka uutesse ja uutesse paikadesse, luues uusi kultuurelu asendeid, mis lõppeks siiski koondusid Niiluse enda ümber, nii et see kõike ise valitses.

Kuigi Niilus, nagu tähendatud, nii palju Egüptusele annetas, siis igatahes mitte tasuta. Oli tarvis teada, kuidas tema üleujutusi kasutada, kuidas vete küllust jagada ja juhtida või tagasi hoida. Tuli luua kaevandute süsteem, ehitada tammid, sillad, tõmmata kraavid jne. See kõik nõudis plaanikindlaid töid, milleks kasutada tuli aastasadade kestel saadud kogemusi ja näpunäiteid.

Sarnasele geograafilisele olukorrale ja Niilusest olenevusele võlgnes Egüptus samuti oma poliitilise ja sotsiaalmajandusliku elu korralduse. Kogu Egüptus moodustas suurejoonelise ühise põllutööstusliku ettevõtte, mis nimelt selle ühisuse tõttu pidi alluma ühele peremehele. Sel peremehel pidi olema võimalus majanduselu täieliselt juhtida ja selleks olemasolevaid tööjõude kasutada — ta pidi olema piiramatu võimuga. Oli peremehi rohkem kui üks, siis oli juhtimine raskendatud ja maa rikkuse allikad vähenesid ning seevõrra märksamalt, kuivõrra peremeeste arv suurenes. Nii näemegi, et poliitilise killustuse ajajärgud langesid Egüptuses kokku majandusliku vaibumise, ja ühinemise ajajärgud seevastu tõusuga. Egüptuses pidi paratamatult kujunema absolutistlik, bürokraatlik ainuvalitsus, mis tegutses jumalate nimel ja kasutas elanikkude tööd ja varandust, talitades seejuures oma äranägemise ja peremehe õiguste põhjal.

Niisugune olukord — Rostovtzeff nimetab seda primitiivseks etatismiks — tähendas Egüptuse nii tugevat kui ka nõrka külge. Bürokraatliku ainuvalitsuse ajajärgud viisid Egüptuse kultuurilisele ja majanduslikule tõusule. See on nõnda. Siiski bürokraatlik süsteem endamisi sisaldas lagunemise idusid: ametnikkude ülevalpidamine, ilma selleta polnud süsteem läbiviidav, hakkas aegamisi liig raske

koormana elanikke rõhuma. Seetõttu vähenes viimaste energia, tekkis apaatia töö vastu ja egüptlane läks heameelega ühes nendega, kes tõotasid muudatusi olukorras. Nii olidki killustuse ajajärgud Egüptuse ajaloos palju kestvamad kui tugeva kontsentratsiooni omad. Selle peale vaatamata olid etatism ja absolutism Egüptuses traditsiooniks kujunenud, olles sarnasena ka veel usust sanktsioneeritud.

Seda absolutistlikku korda tuli arvestada kõigil Egüptuse valitsejail, nii neil, kes väliste võitjaina Egüptust oma provintsina kasutasid, nagu assüürlased, perslased ja Aleksander Suur, kui ka neil, kes, ise Egüptuses elades, sellega kui oma riigiga suhtusid. Seda korda pidid arvestama ka Ptolemaiused, kes Egüptuses peale Aleksander Suure riigi lagunemise löid endile tugeva baasi. Kuid Ptolemaioste seisukord Egüptuses erines siiski tunduvalt endiste maavalitsete, vaaraode omast. Kuigi nad ise Egüptuses elasid, ei võinud nad ometi täieliselt Egüptust oma riigiks pidada — maa päriselanikud olid neile, hellenlastele, võõrad ja nägid seepärast uutes võimukandjais maa usurpeerijaid. Ei jäänud siis muud üle, kui ka edaspidi toetuda neile hellenlisile ja poolhellenlisile elementidele, kelle abil maa oli vallutatud, kõige pealt palgalisele sõjaväele. Kuid ka need hellenlised kui ka poolhellenlised elemendid ei olnud Ptolemaiostega lähemalt seotud, ehk olgu siis ainult ühise kasu väljavaadetega. Nad olid trued ainult nii kaua, kuni see neile oli kasulik, tähendab kuni Ptolemaiused neile jõudsid maksta ja kuni neil võimalik oli Egüptuses oma elu paremini sisse seada kui mujal.

On arusaadav, et Ptolemaiused sarnastel tingimustel ei võinud oma poliitikat täieliselt rajada endise aja eeskujudele. Nende seisukord oli õieti kahepaikne ja selle alus kõikuv. Selleks, et võita pärisrahva poolehoidu, oli tarvis sellele vähemalt igapäevast ülespidamist kindlustada. Selleks, et alal hoida sisemist korda ja riigi rahvusvahelist prestiiži¹⁾, oli tarvis omada ja üleval pidada tugevat sõjaväge ja laevastikku, tähendab end rippuvaks teha hellenlistest ja poolhellenlistest elementidest, kellest ainuüksinda koosnesid sõjavägi ja laevastiku meeskonnad. On ka selge, et sarnase palgalise sõjaväe ülespidamiseks tuli suurendada maa produktsiooni kuni maksimumini ja selleks sundida töötama igaüht, ja mitte seevõrra enda kasuks, kuivõrra eestkätt riigi ja tema absolutistliku valitseja kasuks, kes ometi oli võõras nii pärismaalasile kui ka sisserändajaile. Kuidas Ptolemaiused selle peale vaatamata võisid püsida võimul kolme aastasaja kestel,

1) cf. Mitteis-Wilcken, Grundzüge u. Chrestomathie der Papyruskunde I, 1,4.

kuni Egüptuse valdamiseni roomlaste poolt a. 30 e. Kr., see on iga-
tahes küsimus, mis ei paku ainult huvi poliitika ja ökonomika
suhtes, vaid ka psühholoogia alal.

Ptolemaioste poliitika oli olude sunnil kahepaikne. Selle poliitika üks aspekt kuulus pärismaalastele, teine hellenlastest asunikele. Egüptlastele olid Ptolemaiased vaaraode järglased ja saarnastena jumaldamise esemeks, pigemini jumalaiks endiks. Hellenlastele esitasid nad end Aleksandri pärijatena ja seega Aleksandri tegevuse jätkajaina. Ja olgugi, et nad ei ühel ega ka teisel juhtumisel kedagi ei suutnud veenda, viisid nad siiski järjekindlalt läbi kogu oma tegevuses järgmise printsiibi: nad on maa peremehed, selle omanikud ja seega õigustatud selle üle vastuvaidlematult valitsema. Vaaraode absolutism oli sel teel uue väljenduse leidnud ja valitsevate kuningate jumaldamine, mis on õieti absolutismi viimne konsekvents, teostus endiste aegade eeskujul riigikultuses ning kajastus isegi usu-
lises kunstis.

Olles vaaraode absolutismi pärijatena täielised maa omanikud ja otsustajad oma alamate elu ja surma üle, läksid Ptolemaiased oma eelkäijaist isegi kaugemale. Nad kasutasid hellenlastena Greeka rahva konstruktiivse võime, töötasid selle abil välja oma riigi poliitilise ja sotsiaalmajandusliku süsteemi, formuleerisid oma põhimõtted ja mõtlesid nad läbi kuni viimsete konsekventsideni. Alles nüüd süstematiseeriti ja kodifitseeriti vaaraode-aegne kord ja traditsioonid. Seadus seaduse järele, käsk käsu järele saadeti välja Aleksandriast kui keskkohast, ja need rändasid kantseleist kantseleisse, ka kõige kaugemaisse vallamajadesse, ja vähehaaval ümbritseti egüptlase elu nagu raudse võrguga.

Me vaatleksime lähemalt Ptolemaioste majanduslikku süsteemi, nagu meie seda nüüd kaunis üksikasjaliselt tunneme Egüptuse papüürosleidude põhjal. Egüptus on teatavasti peaaegselt põllumajanduslik maa. Põllumajanduse korraldamiseks oli tarvis, nagu nägime, sihikindlalt teostada Niiluse vete kasutamist, ehitada kaevandud, tammid jne. Kes pidi seda tegema? Muidugi elanikud. Seepärast olidki kõik elanikud Egüptuses täpisealt registreeritud ja oma elukohtade külge kinnitatud, nii et nad neist ainult vastava loaga võisid lahkuda ¹⁾. Nii oli riigil alati teada, missuguste ja kui paljude töötajadega ta võis rehkendada. Elanikud aga olid kohustatud töötama kaevandutes ja tammidel, seejuures nii kaua kui riik seda

1) N. n. *ibid* printsiip, mille kohta vaata Mitteis-Wilcken, op. cit. I, 1,26 sqq.

nõudis. Võimalik, et sarnaste riigitööde ajal elanikud ja nende loomad (nimelt veoloomad) peeti üleval riigi poolt. Meil puuduvad selle kohta kindlad andmed. Siiski on kindel, et sarnastel kordadel ülevalpidamise kulud ikkagi lõppude lõpuks elanikkudel lasusid.

Niisugune päriselanikkude teoorjuse kord võimaldas suurte ettevõtete kiiret ja odavat teostamist. Illustratsioonina võiks nimetada kuivatamistöid, mis ette võeti Ptolemaios II ja III ajal Moerise järve ümbruses. Selleks käsutati tööle Deltast ja Kesk-Egüptusest kuni 1.000.000 elanikuni ja varsti kuulemegi rikaste asunduste ja linnade tekkimisest Faijūmis (Moerise maakond), kus varem vaid soid võis leida.

Kuid töötamine kaevandutes ja tammidel polnud ainukeseks elanikkude kohustuseks. Kõrvale jättes töökohustused sõjaväes, nagu näit. teenistuse moonavoorides jne. — tegevasse väkke Egüptuse päriselanikud ei pääsenud — ja ka teenistuse laevasõudjatena, konstateerin siin kohal veel seda, et peaaegu iga riiklik ettevõtte, nagu hoonete ehitamine ja teede korrashoidmine, samuti ametnikkude küütimine, sisesõitnud ametnikele korteri ja ülespidamise muretsemine, hoolitsemine korra ja julgeoleku eest jne., — kõik see lasus elanikkude õlgadel ja jättis neile üle nende isiklikkude tööde jaoks võrdlemisi vähe aega.

Nimetatud isiklikkude tööde hulka kuulus Egüptuses peasjaliselt põlluharimine, sest käsitööga tegeles egüptlane enamasti juhuslikult. Maa oli, nagu juba tähendatud, peamiseks eluallikaks nii riigile kui üksikule elanikule. Kuid küsigem, kas omas egüptlane maad. Vastus on osalt eitav, osalt jaatav. Igale Egüptuse külale kuulus teatud maa-ala ja teatud arv elanikke, kes küla päralt olevat maad harisid. Nende suhtumist maaga ei saa siiski nimetada ei kollektiivseks, ei ka mitte individuaalseks. Iga aasta teostasid riigiametnikud maamõõtmist, jagasid ta üksikuiks osadeks nende omanduste järgi, määrasid kindlaks, missugust viljasorti igale osale tuli külvata, ja kuulutasid välja saagi osa, mille riik pidi endale saama, ning ainult pärast seda jagati maatükid üksikuile isikuile vastavate rendilepingute põhjal. Nii ei kuulunud mitte ükski maatükk püsivalt teatud isikule, kuid ka mitte kogukonnale. Maa omanikuks oli kuningas.

Elanikkude pärisomanduseks oli igatahes maja ühes kõrvaliste hoonete ja sisseseadega ning põllutööriistad. Kuid ka see pärisomandus võõrandati tihti peale. Kuna põllumees oli kohustatud maksma riigile rea maksusid, nii varanduslikke kui ka isiklikke, ja kuna rendi normid fikseeriti mitte tegeliku viljasaagi alusel, vaid kantseleiliste kalkulatsioonide põhjal, siis ei suutnud rentnik alati oma kohustusi

täita ja tagajärjeks osutus varanduse konfiskeerimine ja müük enam-pakkumise korras.

Veel kõikumam oli omandusõigus tööloomade (häregade ja lehmade) suhtes. Kõik loomad olid registreeritud ja riigile jäi õigus neid ära jaotada üksikute maatükkide peale, tarviduse järgi. Kindlakujulisem oli omandusõigus veoloomade — eeslite — suhtes, keda tarvitati nii ametnikkude transpordamiseks kui ka vilja edasitoimetamiseks põldudelt rehtedesse ja riigi magasinidesse. Riiklikkude tööde vaheajal võidi siiski kasutada eesleid ka eratööde jaoks ning isegi neid edasi müüa — vastava litsentsiga ja peale vastava maksu tasumist riigile. Ka koduloomi võis egiptlane omada: lambaid, kitsesid, sigu, anesid jne., kuid nende pidamise eest tuli nagu eeslite eestki riigile vastavaid maksusid maksta. Peale selle tuli nimetatud koduloomi toita ja see polnud täitsa lihtne. Kõik niidud kuulusid riigile ja ainult riigi loaga võidi rohtu külvata, kusjuures riik jällegi vastava rendilepingu põhjal osa saagist endale nõudis.

Analoogiliselt käsitas riik ka oma omandusõigust lina ja kanepi kultuuri alal. Ka lina ja kanepit külvati vastava loaga. Kogu saak kuulus riigile, ja ainult osa anti põllumehele tagasi, kas natuuras või rahas. Kuid siin me tegeleme juba majanduselu alaga, mis kuulub tööstusele ja kaubandusele.

Sarnane oli Egiptuse põlluharijate seisukord, kes moodustasid valdava enamiku kogu Egiptuse elanikest. Seda seisukorda ei saa sotsiaalses suhtes nimetada ei orjade, ei ka vabade omaks. Egiptuse põllumees polnud ori, sest ta polnud edasimüüdav. Pealegi allus ta kohtutele, mis tegutsesid seaduste piirides ja kus ei tehtud vahet hellenlase ja pärismaalase vahel. Teiselt poolt on ka ülalesitatul põhjal selge, et teda vabaks ei saa nimetada. Nii palju kui me praegu antiikaja sotsiaalseid olukordi tunneme, ei leidu kusagil analoogilisi eluvorme.

Siiski Egiptuse päriselanik polnud ainuüksi põlluharija. Põllutöö seson ei kesta Egiptuses kaua. Künniaeg möödub ruttu — tarvis tööd lõpetada, enne kui maa ära kuivab. Samuti lühike on lõikusaeg. Jääb üle suur osa aastast, mil põllutööga ei saadud tegeleda. Niisugustel vaheaegadel kasutasid vaaraod elanikke oma suurepäraste püramiidide loomiseks ja teiste riiklikkude ettevõtete jaoks. Kuidas talitasid Ptolemaiosed?

Vastuse annab meile peale eelmisel leheküljel nimetatud võimaluste Ptolemaioste-aegne omapärane monopolide ja kontsessioonide süsteem. Kogu tööstus oli riigi poolt monopoliseeritud (natsionaliseeritud).

Peale leiva inimeste jaoks ja rohu loomade jaoks osutusid Egiptuses peamiseks toiduaineks mitmesugused õlid, mida ka veel valgustusainena tarvitati. Tarve nende järgi oli Egiptuses nagu ka muis ida- ja lõunamais iseäranis suur. Ka siin tegutses riik täielise pere-mehena. Ta kontrollerus täpsealt õlitaimede kasvatust ja kogu saak kuulus temale, kuna põllumees tasuna vaid osa rahas maksetuna tagasi sai. See saak koondati riigi tehastesse ja töötati neis ümber õlideks tööliste poolt, kelleks olid samad Egiptuse päriselanikud. Peale valmisaamise anti õlid edasi isesugustele kontsessioonäärilede, kelle ülesandeks oli õlised elanikele kindla hinnaga edasi müüa.

Ülal oli juba nimetatud, et linasaak kuulus täieliselt riigile, kes osa elanikele kas natuuras või rahas tagasi maksis. Sellest tagasiantavast osast jätkus ainult koduste tarvete jaoks. Selle eest hoolitsesid üldtarvete rahuldamise eest linatöösturid, kelle tehased olid riigi poolt registreeritud ja ühtlasi kontroleeritavad. Tooresaine said nad riigilt, täitsid eestkätt riiklikke tellimisi ja ainult ülejääv osa pääsis turule ja müüdi seal kindla hinnaga tarvitajaile. Ka need linatöösturid olid oma tehaste külge kinnitatud ja neil puudus võimalus oma elukutse muutmiseks ilma vastava loata.

Siin pole sünnis kõnelda kõigest Egiptuse tööstusharudest — see viiks liiga kaugele. Siiski tuleb rõhutada, et samad põhijooned on maksvad ka teiste tööstusharude kohta. Näiteks, kuulus õlletehaste ja müügikohtade ekspluateerimine riigile, kes kontsessioonäärilede kasutada andis nii tehased kui müügikohad ja ka neile muretses tarvisminevad odrad ja linnased. Kogu sissetuleku ollemüügist sai riik endale ja sellest sissetulekust jättis ta endale summa, mis kattis tooresaine väärtuse ning hoonete ja inventari rendi. Ülejääva raha sai õlletööstur-kontsessioonäär.

Nii oli lugu ka teistel tööstusaladel: kalapüügi õiguse eest maksis kalamees neljandiku saagist, kuna kala soolamist toimetasid kontsessioonäärid. Samuti oli leivaküpsetamise ja müügiga, liha, juustu, nahkadega jne.

Kogu olukorra iseloomustamiseks olgu esitatud järgmine näide. Keegi läätsakaupmees Harentotes kirjutab III a. s. e. Kr. maakonna maksuvalitsuse ülemale Philiskosele: ma maksan 35 läätsamõõdu eest iga kuu ja püüan igapidi oma järjekordseid maksusid õiendada, et sa mind ei võiks süüdistada. Kuid rahvas linnas on hakanud küpsetama kõrvitsaid. Seepärast ei osta praegu keegi minu käest läätsa. Ma palun sind tungivalt pikendada minu maksud kuningale, nagu see juba sündinud Krokodilopolises. Näiteks, eila hommikul, vaevalt jõudsin kohale, kui minu kõrvale ilmusid kõrvitsakauplejad ja minu

kaup jäi müümata¹⁾). Tõepoolest tuleb kaasa tunda vaesele Haren-totesele: ei maksa ta, müüakse ta varandus; kui seda ei ole, saade-takse kusagile sunduslikule tööle, võib olla kaugele võõraste maakonda.

Sarnane oli egiptlase elu, keda igal sammul riik majanduslikult hooldas ja kurnas. Päevast päeva raske töö: künna maad, kaeva kraave; vintsutu eesli seljas kümned kilomeetrid, selleks et saabuda sunduslikule tööle ja ole tänulik, kui riik sind seejuures täitsa nalga ei lase surra. Ja see kõik selleks, et keegi Aleksandrias elutsev Ptolemaios omandaks kogu su töövilja, jättes sinule vaid nii palju, kui palju tarvis hinge seeshoidmiseks.

Kuivõrra väljakannatamatuks kujunes Egiptuse pärismaalase seisukord sarnase režiimi tõttu, seda illustreerivad kõige paremini alalised „streigid“, millest meile nii tihti toovad teateid papüürosed. Seal kirjutavad näit. kaevandute vahid oma ülemusele: „Tea, et me juba kaks kuud pole palka saanud ja ka leiba anti meile vaid üheks kuuks. Sa talitad hästi, kui annad meile — me palume ju alandli-kult. Kaevand on juba veega täidetud. Nii siis, kui annad, oleme tänulikud. Vastasel korral põgeneme. Enam ei suuda kannatada“.

Ja nii põgenetigi, enamasti templitesse, jumalate kaitse alla. Kuid ka sinna ulatas Ptolemaioste võim. Näitusena olgu jällegi esi-tatud järgmine iseloomulik dokument, milles keegi ametnik Kolluthos kirjutab ühe suure mõisa valitsejale, ja nimelt seal ettetulnud streigi puhul: „Kolluthos Zenonile terviseid. Vaevalt lahkusin sinu juurest, kui tabasin mehed põgenenuina maalt, mis määratud sõduritele, — põgenenuina Isise templisse, Memfise maakonda. Saades sinu kirja, läksin Maimachose juurde (maakonna ülem) ja palusin, et ta nad sealt eemale hirmutaks. Nii pea kui see sünnib, tulen sinu poole. Psenomus'i (vallavanem) ma külas ei kohanud. Kirjutan seda, et sa teaks“.

Nii ei viinud ka streigid eesmärgile. Tuli jälle uuesti tööle asuda, veel rohkem viletsust kanda. Ka põgenemised suuremate hulkade kaupa ei annud tagajärgi, kuigi nad tihti omandasid koha-likkude mässude iseloomu. Palgaline sõjavägi seadis korra ruttu jalule, kusjuures tihti terved külad maha põletati ja süüdlased armu-tult hukati. Ptolemaiused aga avaldasid sõnarikkad amnestiad, milles tõsiselt manitseti mitte ülekohut teha elanikele.

Seesugune oli Ptolemaioste poliitika Egiptuse päriselanikkude suhtes. Oma riigi baasiks nad neid teha ei võinud. Tehti küll vas-tavaid katseid. Näit. sõja ajal Antiochos III-ga võttis Ptolemaios IV

1) Algtekst Itaalia publikatsioonis „Papiri greci e latini“ IV, nr. 402.

oma sõjaväkke 20.000 pärismaalast. Kuid selle katse tagajärjeks olid suured ja kauakestvad rahutused, mille kandjaiks sai just nimetatud 20.000-line sõjavägi. Nii tuli jätkata sama poliitikat, mida teostati juba esimeste Ptolemaioste ajal, nimelt tugida sisserännanud elementidele — makedoonlasile, greeklasile, traaklasile jne., elementidele, kes samuti nagu Ptolemaiosedki olid tulnud Egiptusse kasu otstarbel.

Missugune oli Ptolemaioste poliitika nende suhtes? Kuidas saavutati kooskõla ülal iseloomustatud süsteemi ja selle elukorra vahel, millega ära olid harjunud hellenlased ja mis, nagu juba toonitatud (lhk. 55), lausa vastupidine oli Egiptuse etatismile ja kollektivismile? Kui Ptolemaioste-aegse Egiptuse olukorra selgitamine, seevõrra kui arvesse tulid pärismaalased, meile näitas, mida suutis korda saata hellenlase geniaalne konstruktiivne võime traditsioonilistest Egiptuse harjumustest riikliku ja sotsiaalmajandusliku elu alal, siis näitab teiselt poolt Ptolemaioste suhete selgitamine uute elanikkudega, kuidas Ptolemaiosed püüdsid lahendada lahendamatu — idamaa kollektivismi ja lääne individualismi — ja kuidas nad seejuures leidsid teatud tasakaalu, mis püsis kolme aastasaja kestel.

Hellenlastest ja teistest rahvustest koosnevad sisserännanud elanikud jagunesid kolme liiki: ametnikkond, sõjavägi ja eraisikud (kaupmehed, käsitöölised jne.). Missugust osa etendasid need elemendid Egiptuse sotsiaalses ja majanduslikus elus? Me alustame ametnikkude ja sõjaväega. Ametnikkond koosnes peaaegselt makedoonlastest ja hellenlastest. Ainult alamatel kohtadel leiame pärismaalasi, näit. vallavanematena — vististi sel põhjusel, et neil, pärismaalasil, kergem oli ühendust pidada rahvaga. Kui suur arvuliselt oli makedoonlastest ja hellenlastest ametkond, pole täpselt teada. Siiski ei olnud see arv väike. Juba Ptolemaioste õukond oli rohkearvuline, nagu teisedki hellenismi aja õukonnad idamail. Kuninga õukonna eeskujul kujunesid samuti kõrgemate riigiametnikkude õukonnad.

Üks niisugune õukond on meile nüüd üksiasjaliselt teatavaks saanud viimastel aastatel Egiptuses leitud papüüroste põhjal, mille koguarv tõuseb üle 300. See on Ptolemaios II-se rahaministri Apolloniose õukond, kelle isikliku varanduse valitsejaks oli keegi Zenon. Nüüd ongi leitud selle viimasel kohal nimetatud isiku kirjavahetus mitmesuguste ametkondade ja isikutega. Ja Apolloniose õukond on tõepoolest haruldaselt suur. Sellesse kuuluvad: isikliku varanduse valitseja, majavalitseja, teenijate valitseja, laekahoidja, arst, sekretär, liikumisabinõude ja kaubalaevade ülem, palestra, täh. õukondlaste laste kooli, ülem jne. Igaühele nimetatuid allus peale selle

veel vastav arv alamaid ametnikke, samuti makedoonlasi ja hellenlasi, ja viimaste käsutada olid omakord rohkearvulised teenijad ja orjad. Kui arvestada asjaolu, et Apolloniose sarnaseid isikuid ei leidunud Aleksandrias vähe, ja teiselt poolt veel seda, et käesoleval juhtumisel meil on tegemist ainult Apolloniose õukonna isikliku koosseisuga ja mitte riigi ametnikkude koguga, kes allusid ministrile, siis saame igatahes väga imponeeriva kujutluse. Me võiks võrdlusena vast meelde tuletada keisriaegset Rooma, mis oli kuulus oma suurte õukondade poolest. Seejuures tuleb ka veel rõhutada, et sarnaste suur-
nikkude poolt, nagu Apollonios, mitte alati ei tõmmatud kindlat vahet riikliku ja isikliku tegutsemise piirkonna vahel. Nagu keisriaegses Roomaski täideti mitmed riiklikud ülesanded kõrgemate ametnikkude isiklikkude teenijate poolt.

Sisserännanud elementidest koosnes ka, nagu tähendatud, sõjavägi, ja nimelt eranditult, algades lihtsõduritega ja lõpetades kindralitega. Kõigi sõjaväe kontingentide arvu hinnatakse umbkaudu 200.000 kuni 300.000-ga. Kui sellele arvule juurde lisada teiste juurdetulnute kontingendid, siis ei võinud muulaste arv Egiptuses vähem kui poolmiljoni olla.

Neid võõramaalasi tuli Ptolemaiostel kasutada nii riikliku kui majandusliku elu korraldamise otstarbel. Oli tarvis kõige pealt neid uue kodumaa külge püsivalt siduda, neis Egiptuse vastu huvi äratada, sest polnud ju Ptolemaioste huvides, et nad esimesel võimalusel maalt lahkuks, seejuures veel kogutud varandusi kaasa viies. Just vastuksi oli tarvis, et need võõramaalased oma varandused ära kasutaks Egiptuse tööstuse ja kaubanduse tõstmiseks. See ülesanne polnud kergesti läbiviidav, ja nimelt Egiptuses kujunenud sotsiaal-majandusliku süsteemi tõttu, nagu ta eelpool kirjeldatud. Kuid katset tehti siiski.

Uued põllupinnad, mis Egiptuses ära võideti soilt ja kõrbelt Greeka agronoomide ja Greeka teaduse abil, andsid võimaluse kõige pealt võõramaalasi põllutöö külge siduda. Esijoones tuli arvesse võtta sõjavägi, kes mitte alati ei tegelenud sõjaga, kuid kes alati pidi olema kättesaadav. Tark ja kaalutud poliitika ei võinud lubada, et see sõjavägi püsiks ilma tööta. Nii otsustasid Ptolemaiused sõduritele maad anda, peaaegselt uutes, kultuurile võidetud kohtades. Teiselt poolt oli siiski raske kindlustada sõdurite abil maa järjekindlat harimist — sõdurid viibisid tihti sõjakäikudel. Seepärast polnud võimalik, et riik enese täieliselt maast lahti ütleks ja selle täieliselt üle annaks sõduritele. Sarnastes tingimustes polnud teist teed, kui üle anda maad vaid ajutiseks kasutamiseks, kusjuures tegelik maa-

harimine sai kohalikkude päriselanikkude kohustuseks, kuna sõdur viimastelt kui maa rentnikult endale sai ühe osa põllusaagist. Võiks arvata, et sarnane süsteem õieti tähendas sõdurite klassi üleviimist jõudikute seisukorda: sõdur ei tarvitsenud tööd teha, ka mitte raha põllutööstusse mahutada, ja tasuta korteri sai ta nii kui nii päriselanikelt.

See polnud siiski täitsa nõnda. Jagades sõduritele maad, määrasid Ptolemaiosed neile osalt põlluharimiseks kõlbuliku maa, mida pärismaalased hea meelega rentisid, kuid osalt lisasid nad juurde niisugused maa-alad, mis olid kõlbulikumad viinamarja ja õlitaime kasvatamiseks — viina ja õli kultuur oli greeklaste rahvuslik tööstusala ja Egiptuses varem tundmatu — ainult teatud niisutus- ja kuivatustööde läbiviimise eeldusel. Töö ja kapitali kulu, mis seejuures sõduri peale langes, tasus end rikkalikult uutel õliväljadel, kuna viinakultuuri loomise eest isegi erandiline tasu oli määratud ja nimelt viinaaedade üleandmise kujul p ä r a n d a t a v a k s o m a n d u s e k s, mis ei võetud riigile tagasi, ka siis mitte, kui sõdur sõjaväeteenistusest lahkus. See oli esimene suur lõhe Ptolemaioste süsteemis, mis senimaani ei tunnustanud pärandamisõigust maa alal.

Iseloomustatud uus pööre andis igatahes tagajärgi. Paljud sõdurid asusid uutele maadele elama, asutasid viinaaiad, ehitasid omale majad ja kodunesid uutes oludes. Nad olid Ptolemaioste truud alamad; nende seast komplekteeriti ametkond ja sõjavägi. Tung maad omandada muutus aja kestel isegi nii suureks, et II a. s. juba raske oli leida maid, mida oleks võidud kultuuri alla võtta.

Samade eesmärkidega lähenesid Ptolemaiosed riigiametnikkudele. Ka neid oli tarvis maa külge siduda, eestkätt äratada neis huvi põllutööstuse vastu. Tarvitati sama poliitikat, nagu sõdurite suhteski — ainult suurejoonelisemalt ja laiaulatuslikumalt. Ametnikkudele määrati kultiveerimata maa-aladel suured maakvantumid, harilikult 10.000 aruuri (umbes paartuhat tiinu). Need maatükid tulid kultiveerida ja selleks oli tarvis neisse mahutada kapitali ja isiklikku energiat. Ühes maa-alaga annetati ametnikule ka üks või rohkem külasid ühes elanikkudega. Selle kohta, milline oli nende maa-alade ja külade seisukord, leiame üksikasjalised teated juba nimetatud Zenoni kirjjavahe- tuses Ptolemaios II ajast.

Kõige pealt koosnes sarnane maa-ala, nagu sõdurite omadki, osalt juba varemini kultiveeritud maast, osalt aga soist resp. kõrbest. Selle maa kõlbulukustegemiseks oli tarvis ette võtta niisutus- ja kuivatustööd. Need tööd viidi läbi maaomaniku poolt riigi abil ja järelvalvel ja nende peale kulusid esialgu kultiveeritud osa sisse-

tulekud, kui viimastest üldse jatkus kulude katmiseks. Nähtavasti olid need tööd üheks peamiseks maa üleandmise tingimuseks. Teiseks tingimuseks oli mingisuguse uue asunduse loomine elanikele ühe või rohkem külade näol. Nagu esimese tingimuse eesmärgiks oli kindlustada maa-ala kiiret kultuuri alla võtmist, mis harilikul bürookraatlikul teel polnud võimalik, nii oli teise tingimuse eesmärgiks elanikke majanduslikult ja administratiivselt rippuvaks teha maaomanikust, et viimasele sel teel kindlustada tarvisminev arv tööjõude. Nii oli mõisnik, sest kõnesolevaid maa-alasid võiks nimetada mõisateks, täieliselt elanikkude peremees — ta valitses nende üle oma suure majandusliku ülekaalu tõttu ja oli teiseks veel riigi edustaja nende suhtes ja sarnasena vastutav elanikkude kohustustetäitmise asjus riigile, eestkätt nende maksude suhtes.

Saadess mõisa, seadis mõisnik eestkätt selle energiliselt korda, andis juba varem kultiveeritud maatükid rendile ümbruskonna ja uue loodava asunduse elanikele, mahutas oma kapitalid selleks, et asutada viina- ja õlipuuaeda, mis, vastavalt uuele korrale, kujunesid tema pärandatavaks omanduseks, kuna muud maad ta omandas vaid ajutiselt. Mõisniku huvides oli samuti ümbertöötada oma mõisa saadused koha peal: odra õlleks, lina riideks, piima juustuks jne. Selleks kutsus ta uude asundusse vastavaid eriteadlasi, kelle töö tõi kasu nii riigile kui talle endale.

Suurte mõisate loomine oli kasulik nii riigile kui mõisnikule. Tekkisid kultuurilised tsentrumid seal, kus varem olid tühemed, hakkasid arenema tööstus ja kaubandus, milles esimest osa etendasid juurdetulijad, mitte päriselanikud. Seejuures sai riik ka rahaliselt tulu. Varem kultiveeritud maa eest maksid rentnikud nagu tavaliselt omad maksud ja viimaste suhtes oli mõisnik vastutav riigile. Mõisnik ise maksis oma viina- ja õlipuuaedade sissetulekutest teatava osa riigile; samuti käsitöölised ja kaupmehed.

Kindlasti oli uute asunduste loomine kasulik ka mõisnikule. Niisutus- ja kuivatustööd ei olnud kallid, sest tööd tehti elanikkude poolt sunduslikkuse korras, kusjuures ainult katta tulid töölise söötmise kulud. Nii tasuti kulud peatselt, seda enam, et riik alguses ka oma abi ei keelanud, üle andes mõisnikule osa oma sissetulekuist. Uued kultuurile võidetud maad andsid rikkalikku saaki, iseäranis õlitaimede kasvatus. Rentnikest polnud puudust; selle eest hoolitses juba riik, kuivõrra nimelt küsimuse alla tuli rendile võtmine kollektiivsel alusel. Ka individuaalseid rentnikke leidis küllalisel määral, sest Egüptuse eluvõimalused meelitasid Niiluse kallastele nii mõnegi võõramaalase Greekast või Väike-Aasiast. Peaasjaliselt aga olid tulu-

toovad viinaaedade alla võetud maa-alad, mis pealegi oma pärandavuse tõttu tagasid kindlustuse mõisniku perekonnale ka tuleviku kohta. Niisugustel tingimustel lepiti isegi seega, kui teataval momendil muu maa riigile tagasi võeti.

Jääb üle vaadelda veel kolmandat võõramaalaste liiki, kes olid ilmunud Egiptusesse eeskätt raha teenima: need olid kaupmehed, käsitöölised, angeldajad jne. Nende asukohaks oli peaaegselt Aleksandria, mis kujunes Ptolemaioste ajal üheks tähtsamaks antiik-aja sadamaks ja ühtlasi tööstuse ja kaubanduse keskkohaks. Siin avanesid tehastes, kontorites, kauplustes suured võimalused ettevõtlikkudele iseloomudele. Siin Egiptuse pealinnas kees elu ja Aleksandria näis olevat Eldoradoks kõigile, kes unistasid rikkusest ja suure linna raffineeritud lõbudest. „Siin“, ütleb üks roomlane I a. s. p. Kr., „ei püsi keegi tööta: üks valmistab klaasi, teine paberit, kolmas linast riiet. Igaühel on oma spetsialiteet, oma kutse. Nad töötavad kõik, töötavad padaagrikud, tegelevad millegagi pimedad, isegi halvatud higistavad millegi kallal. Neil on vaid üks jumal — raha“

Meil ei ole teada, kuidas Ptolemaiused ära kasutasid oma pealinna energia — Aleksandriast endast pole papüürosi hoidunud — kuid üks näide on siiski olemas, ja see on üliõpetlik. Nimelt avaneb meile võimalus Zenoni kirjavahetuse põhjal saada pildi rahaminister Apolloniose enda tegevusest. Viimane ei mahutanud oma kapitale ainult oma mõisasse, vaid esineb meile peale selle veel suurkaupmehena ja suurejoonelise transportäri omanikuna. Tema agendid tegutsesid igalpool, mitte ainult Egiptuses, vaid ka tähtsamais Aasia kaubanduskeskkohtades, nagu Tüüroses, Siidonis ja mujal. Apollonios on importöör ja eksportöör — ta kaupleb oliivõliga, linadega jne. Seejuures on tal alatasa sekeldused tollivalitsusega, kuigi see viimane temale kui rahaministrile allus. Siiski võib oletada, et Apollonios polnud täitsa vaba oma tegevuses: ta näib töötavat riigi huvides ja ta transportlaevastik näib täitvat peaaegselt riigi ülesandeid. Kuna riik omas valdava enamiku kõigist kaupadest, siis ei võinud see ka teisiti olla. Apollonios esineb kõige pealt vahetalitajana riigi ja välisilma vahel, ja riik juba hoolitses selle eest, et see vahetalitus temale endale mitte ei kujunenud kahjulikuks.

Kuidas oli organiseeritud tööstus ja kaubandus muus Egiptuses, sellest oli juba osalt kõnet ülal. Me nägime monopolide ja kontsessioonide süsteemi, mille tagajärjel valdav hulk tööstussaadusi ja tooresaineid koondus riigi kätte. Oma enda vahele aga ja töösturi vahele ühelt poolt, tarvitaja vahele teiselt poolt asetas riik arvu-rikka kogu igasuguseid rentnikke (Rooma publicanus'eid) ja kontses-

sionääre. Näit. renditi õlitaimede monopol en bloc riigi poolt suur-ettevõtjatele teatud maakonna jaoks. Ühes ametnikega need ettevõtjad valvasid tooresaine muretsemise ja selle jaotuse üle tehastele, samuti korraliku tooresaine ümbertöötamise ja saaduste edasiandmise üle kohalikele kaupmeestele-kontsessioonäärele. Vastava rendisumma maksid nad riigile lepingu põhjal, saades ülejäägi sissetulekutest omale ning vastutades oma ja tagajate varandusega puudujäägi korral. Iseseisvaiks ettevõtjaks olid ka kaupmehed-kontsessioonäärid, kes nimetatud suurettevõtjailt kauba said ja selle tarvitajaile edasi andsid: ka nemad tegutsesid vastava lepingu põhjal, omandades ülejäägi või vastutades puudujäägi korral oma varandusega. Analoogiline süsteem valitses teistelgi aladel: üleval suurettevõtjad, all väikekaupmehed-kontsessioonäärid resp. väiketöösturid, samuti kontsessiooni alusel. Kõigis neis elementides — ja lugeja ärgu unustagu, et siia kuuluvad vaid sisserännanud võõramaalased — omas riik esiteks laisa ja rahaahne ametnikkonna kontrolleriid ja teiseks vastutajaid riigi sissetulekute eest; ning kuna nende elementide huvid suurel määral kokku langesid riigi omadega, siis kujunes neist veel aja kestel ustav ja kindel Ptolemaioste poolehoidjate kontingent.

Võib ütelda, et Ptolemaioste poliitika oma võõramaalastest poolehoidjate suhtes teataval määral sihi saavutas: läks ju korda neis Egüptuse vastu ainelist huvi äratada ja seega neid Egüptuse külge püsivalt siduda. Selles mõttes on otse üllatav pilt, mille meile annavad papüürosed nendest uutest Egüptuse asunikudest. Need koosnevad suuremalt jaolt hellenlastest, sarnastena kõnelevad nad Greeka keelt, kannavad Greeka riideid, omavad Greeka kombed ja eluviisid, ja ainult ühes punktis ei tunne me neis ära hellenlasi: nad vaikivad poliitikast, nii et näib, nagu poleks Aristotelese definitsioon *ζῶον πολιτικόν* ist enam mitte nende kohta maksev, ja see sünnib ajal, mil emamaa linnriigid veel tegevalt poliitikast osa võtsid, mõnikord isegi haruldase temperamentlikkusega. See vaikus on, võib olla, enam kui kõik muu sümptomaatlik nii Ptolemaioste poliitika kui selle saavutuste kohta.

Kuid küsigem teiselt poolt — ja see on tähtsaim küsimus — missugused olid Ptolemaioste poolt Egüptuses teostatud etatismi süsteemi lõppresultaadid kogu maa kohta. Kas oli ettevõetud katse edukas? Tõsi, alguses Egüptuse seisukord näis olevat üli rahuldav. Pingutus püsis stabiilsena, elanikkude sundimist teostati energiliselt ja kõrvalekaldumisteta. Egüptus oli, nagu juba tähendatud, üheks tugevamaks ja rikkamaks hellenismi-aja riikest. Maa päriselanikud ägasid töö- ja maksude koorma all, nad tihti protesteerisid ja tõr-

kusid, kuid Ptolemaioste rusikas oli küllalt tugev, et süsteemi teostamist raskusteta jätkata.

Siiski etatismi mesinädalad möödusid kiiresti. Juba III a. s. lõpu poole muutub pilt. Allikates vilksatab ikka rohkem ja rohkem teateid mahajäetud ja harimata maadest, nii suur- kui väikekontsessionääride pankrottijäämisest, ametnikkude rahaahnusest ja kuritegevusest jne. Riik vaeseneb; sõjaväge ja laevastikku tabab kaotus kaotuse järele. Kohalikud mässud tekivad kord siin, kord seal. Need likvideeritakse halastamatult, kuid maa tootmine väheneb järjekindlalt. Rooma valitsuse algul oli Egüptuse seisukord niivõrd katastroofiline, et roomlastel tuli nii mõneski suhtes uuesti tööd alustada, et kriisi kuidagi lahendada.

Missugune oli kriisi põhjus? On kindel, et seda ei saa kirjutada, ei maa valitsejate võimete ei ka üldpoliitilise konjunktuuri arvele — seda on Rostovtzeff hästi ja tabavalt ära näidanud ühes oma töös¹⁾. Nii peitub siis kriisi põhjus süsteemis endas. Tõepoolest ei ole juhusega seletatavad need ülalesitatud teated, mis hakkavad esinema III a. s. lõpust peale, vaid nad on kogu süsteemi kokkuvarisemise sümptoom — need alatasa tihenevad streigid, põgenemised Deltasse ja soodesse, need mässud, mis lainetavad ühest maakonnast teise, — see kõik on hirmsa, väljakannatamatu surve sümptoom, mis pidi varisema juba seepärast, et ta surve oli.

Ja nii ei saadudki süsteemi päästa. Aja kestel kasvab etatismi varemotel eraomandus, kujunevad, nagu kord enne Ptolemaioid, suured feodaal-maomandused, mille peremehed enam ei sunni elanikke töötama riigi kasuks, vaid eestkätt enda kasuks. Nii-sugune oli etatismi lõppresultaat Egüptuses.

Siiski kolme aastasaja kestel rõhus etatismi süsteem Egüptust, seda rikat ja eluvõimulist maad. Ta ärkas antiik ajal veel kord uuele elule — Rooma riigi vaibumise ajal — ja seekord suurejoonelisemas kujundis, kuid ka seegi kord nimetatud vaibumise sümptoomina. Arvan, et need tõsiasiad on küllaldased, et võimaldada etatismi õiget hinnangut.

Pärtel Bauman.

¹⁾ A large estate in Egypt in the third century B. C., lhk 126 sqq.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi tegevusest 1923./24. aastal.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi sennisele tööle on märgitsetavad kaks sihti: esikohale on loomulikult asetunud ajalooliste teadmiste arendamine vastavas üliõpilaskonnas, eestkätt selleks korraldatavai teaduslikkude ettekannetega koosolekul, võimalikult üliõpilaste aktiivsel kaastegevusel, — teiseks aga Eesti ajaloo teaduse arendamine ja levitamine, eriti sellekohase kirjanduse kaudu, mis seltsi töö on kandnud väljaspoole ülikooli, avaramalt ja otsekohesemalt meie kultuuri teenistusse. Seejuures on ühest küljest püütud kättesaadavaks teha laiematele ajalugu harrastavatele ringidele teaduslikke uurimistulemusi seltsi väljaantavas „Ajaloolises Ajakirjas“, samuti võimaldada laialdasemalt kasutada meie üliohtat arhiivmaterjali seeria „Ajalooline Arhiiv“ kaudu; teisest küljest hankida eriti kodumaa ajaloo teaduslikus käsitlemises nii ülitarvilisi vahendeid, kui on seda „Eesti Ajalookirjanduse Bibliograafia“, „Biograafiline Leksikon“ ja „Ajaloo Oskussõnastik“; ka ei võidud edasi lükata seda tööd, milles iga-sugu viivitus põhjustab paratamatuid kaotusi, nimelt üle kogu maa korraldatavat ajaloolise traditsiooni kogumist ja kohalikkude arhiivide sisu kohta ülevaate muretsemist.

Möödunud tegevusaasta osutub edukamaks viimaste ülesannete täitmisel. „Ajalooline Ajakiri“ jatkas oma ilmumist, esitades iseseisvaid puhtteaduslikke uurimusi, enamikus tuntud teadusmehilt, tuues bibliograafilisi ülevaateid ja arvustusi. Ajakirja trükitakse käesolevast aastast peale märksa arvukamalt ja on päevakorras ta suurendamine. Praegusse toimetusse kuuluvad (kinnitatud seltsi koosolekul 3. det. 1923): cand. P. Treiberg (peatoimetaja), dots. P. Bauman, prof. A. R. Cederberg, cand. H. Sepp, üliõpilased R. Kleis, H. Mora ja H. Ottenson (kirjatoimetaja).

Eesti ajalookirjanduse bibliografeerimise alal, kus töötavad 1923. a. kevadest peale mag. H. Kruus ja ül. A. Oinas, on läbi võetud „Die livländische Geschichtsliteratur“ 1882.—1912. aastakäigud. Eeltöödega jõutakse käesoleval aastal lõpule. Teatavasti kujuneb teos esialgselt hädatarviliseks jatkaks Winkelmann'i vastavale tööle.

„Eesti Biograafilise Leksikoni“ eeltööd algasid 1923. a. septembris ül. R. Kleisi ja M. Kuivi poolt. Valmistati nimestik kaartkatalogi süsteemi järgi ja koguti bibliograafilisi andmeid. Nimestik valmis detsembris, sisaldades umbes 1000 nime. 1924. a. algul moodustati 10-ne liikmeline toimikond (prof. A. R. Cederberg, prof. H. Koppel, mag. H. Kruus, prof. J. Köpp, prof. H. Oldekop, prof. P. Pöld, mag. A. Saareste, cand. H. Sepp, cand. P. Treiberg ja kirjanik F. Tuglas), kes kogutud andmed läbi vaatas ja leksikoni ulatuse ja iseloomu peajoontes kindlaks määras. Veebruaris 1924 kujunes „Biograafilise Leksikoni“ toimetuse (prof. A. R. Cederberg — peatoimetaja, prof. J. Köpp, kirjanik F. Tuglas, cand. P. Treiberg, mag. A. Saareste; toimetuse sekretäriks on ül. R. Kleis). Eeltööd on lõpetatud ja asutakse biograafiate kirjutamisele. — Eesti „Biograafilises Leksikonis“ leiavad aset kõigi Eesti ajaloo silmapaistnud isikute elulood ja võimalikult ka hinnangud. Tahetakse rõhku panna teose teaduslikkusele, põhjalikkusele ja täpsusele.

„Ajalooskussõnastiku“ toimkond jätkas tööd. Töö visa iseloom, kus mõiste tõlgitsemiseks teinekord tuleb tutvuda laialdase kirjandusega, on aeganõudev. Toimkonna juhataja cand. H. Sepa haiguse tõttu on töö viimasel ajal takistatud olnud.

„Ajaloos Arhiivi“ I vihu ilmumiseks, mis toob Dubberchi visitatsiooni protokolle, tegi eeltöid kadunud prof. H. Oldekop, selleks ainet muretsedes nii meie kui Rootsi arhiivist. Loodetakse tuleval aastal ilmutada nii see kui ka järgmine vihik, mis, nagu kavatses, sisaldab andmeid Rootsi aegsest mõisate reduktsioonist.

Kuigi ajaloo traditsiooni kogumise algust oli tehtud juba varem, sai see töö erilise hoogsuse ja kavakindluse mullu kevadel. Vastava kava järgi, arvestades nii suusõnalise traditsiooni, arhiivide kui asjaliste ajaloo mälestustega, korraldab selts kogu Eesti läbiuurimise kihelkondade kaupa. Mõõdunud suvel töötasid seltsi 5 stipendiaati — cand. H. Sepp, üliõpilased R. Kenkman, E. Kerem, A. Oinas ja H. Ottenson — ühes kahe E. Kirjanduse Seltsi stipendiaadiga Saare- ja Muhumaa terveni läbi. Töö tulemused seltsi koosolekuil esitatud suusõnaliste ja seltsi arhiivis olevate kirjalikkude aruannete järgi näitavad, et kuigi vanemast ajast rahva mälestus enam palju ei sisalda ja isegi pärispõlve sünged päevad ununemas, siiski teorjuse, rendiaja, venestuse, ärkamisaja, 1905. aasta liikumise j. p. m. kohta rahva suus on palju väärtuslikku, mis meie ajaloo tulevasele uurimisele kuidagi ei tohi kaduma minna. Tänavu suvel töötatakse Hiiu- ja Läänemaal.

Seltsi 1923./24. tegevusaasta juhatusse kuulusid: prof. A. R. Cederberg — esimees, cand. P. Treiberg — abiesimees, prof. H. Oldekop — laekahoidja (tema surma puhul P. Treiberg asetäitjaks, kinnitatud koosolekul 24. III. 24), ül. H. Ottenson — kirjatoimetaja, mag. H. Kruus ja ül. L. Metslang ametita juhatusliikmed. Praegune juhatus on järgmine (valitud aastakoosolekul, 7. aprillil 1924): prof. A. R. Cederberg — esimees, P. Treiberg — abiesimees, ül. R. Kleis — laekahoidja, ül. H. Ottenson — kirjatoimetaja, mag. H. Kruus ja ül. A. Oinas — ametita juhatusliikmed.

Liikmeid on arvult 83.

Koosolekuid peeti mõõdunud tegevusaastal 11, kus esitati 17 referaati, neist ülikooli õppejõududelt 8, üliõpilasilt 9; üldajalugu käsitlesid 6, kuna 11 olid kodumaa ajaloost.

Kronoloogilises järjes olid ettekanded järgmised:

7. mail 1923 — P. Treiberg: „Peeter Kropotkin ajaloolisena“. Kõneleja refereerib Peeter Kropotkini teose suurest Prantsuse revolutsioonist (ilm. a. 1909), et järgmisel koosolekul, 1. okt., võtta sama töö kriitilisele vaatlusele. Uuringu positiivseiks omadusiks osutuvad: laialdasil teadmisil tugiv süntees, rahva tähtsuse esmakordne allakriipsutamise, anarhilise elemendi tähtsuse toonitamine, jakobiinide osa rõhutamine revolutsiooni hukkumisel j. m. Töö puudusina on tähistatavad: kirjutaja liigne tundelikkus poliitikas, subjektiivsus, liialdused anarhismi hinnangus, milles esines ikkagi ainult hävitav, mitte aga loov jõud, seadustandvate kodade tähtsuse alahinnang, lamendav otsejoonelisus Kropotkini dualistlikus skeemis kodanlusest ja lihtrahvast revolutsiooni

tegelasina, rahva instinkti juhusliku ja pimedada jõu ülihindamine, jakobiinide väärkäsitus. Samuti ei taotelnud rahvas ainult majanduslikke, aga ka poliitilisi sihte. Ekslik on arvamine, nagu oleks Prantsuse revolutsiooni üdiks talupoegade mässud, — selleks oli kodanluse nii intellektuaalse kui majandusliku jõu tõus. Kropotkini töö lätteks pole faktid, vaid mingi ideaalne kujutelm revolutsioonist, millele alistab tõsiasi ja mille mõjul üles leiab olematut, nagu on seda nüüdisaja sotsialistliku teooria sünni paigutamine käsitledud ajajärku. Tööl ei puudu siiski väärtus teaduses, eriti ta hoogsuse tõttu.

Samal 1. oktoobri koosolekul annab prof. A. R. Cederberg ülevaate „Põhjamaade ajaloolaste kongressist Göteborgis, suvel 1923“. Iseloomustanud kongressi töökava, peatub kõneleja mõningail tähtsamail ettekannetel, samuti teaduslikel ekskursionel, eriti Göteborgi juubelnäitusega ühenduses. Kongressi peamiseks tulemuseks osutub prof. Cederbergi arvates isiklik tutvumine eri maade teadusmeeste vahel.

15. okt. — prof. J. Kõpp: „Mõnda Laiuse kihelkonna vanemast ajaloost“. Läti Hendriku umbkaudsed märkused näitavad, et ristiusk juba oma esimesil levimisajul jõudis Laiuseni. „Liber Census Daniae“ mainib praeguses Põhja-Laiuses asuvat Villakvere küla. A. 1311 nimetatakse esimene kord maa-ala kihelkonnaks eristatuna „Vemela“ nime all, milline nimetus (ka Vomel, Vaymel, Voymel) püsib Rootsi ajani. Aastast 1406 on säilinud Laiuse lossi nimena, mille juures lossile kuuluv maa-ala oli hoopis ulatuslikum kogu praegusest samanimelisest kihelkonnast. Nimi „Laiuse“ on tõepäraselt tuletatud kohaliku maastikuga sobivast mõistest „lai soo“ (prof. M. J. Eiseni seletus).

XVI aastasajaga algavad teated kihelkonda riivanud sündmusist, eriti Russowi kroonikas. Venelaste korduvate sõjaretkete puhul omab Laiuse loss tähtsa koha kogu Liivimaa varjamises (eriti a. 1501), kannatades tihti korduvaid rüüstamisi. A. 1558 läheb ta vastupanuta venelasile; a. 1559 püüab Kettler asjatult vallutada teda; 1562. a. rahu kinnitatakse ta Venele; sattunud Sapolje rahu a. 1582 poolakaille, valdavad rootslased lossi a. 1600, luues seega kohalikule rahvale jälle rahu-likumad ja edukamad elutingimused, mida vaid a. 1656 venelaste sõjakäik lühikeseks katkestas. Sellele järgnev rahu tehti kihelkonnas asuvas Kärde mõisas.

Teated kihelkonna siseelu üle vanemal ajal on ahtrad. Kiriku kroonikas leidub ainult paar dokumenti XVII a. s. lõpust. Tähtsamaiks allikaiks osutuvad siin visitatsiooni protokollid, mis a. 1680 peale võrdlemisi üksikasjalised. Nad kõnelevad kirikõpetajate ja rahva hariduslikust tasapinnast, ikka veel jõulisest ebausust, koguduste siseelust, kus ristitute ja maetute arvude ebaproportsionaalsus oletama paneb, et rahvas omi surnuid veel väga hilisel ajal mattis väljaspool kirikaeda (üldse on arvud siiski liiaks kõikuvad, et olla õiged); ka leidub teateid rahva perekondliku ja koduse elu, kirikõpetajate ja koguduste vahekorra j. p. m. kohta. XVII a. s. lõpul esineb pastor Brockmann rahvahariduse hooldajana, temalt on säilinud teated kooliolude kohta. Haridusliku seisaku eripõhjuseks oli küll liig raske orjus mõisale, vast ka kõrtside masendav mõju.

5. nov. — ü. J. Madisson: „Karl Lamprecht'i ajaloo-filosoofilised ideed I“. Oma käsitluses peatub kõneleja kahel küsimusel: Lamprecht'i ajaloo-filosoofiliste ideede arenemiskäigul ja nende sisulisel ülevaatel. Lamprecht'i esimesed tööd ei toonud uut ega põhjustanud vaidlust teaduslikus kirjanduses. Raamatus „Deutsche Geschichte“ (I anne ilmus a. 1891) tegi Lamprecht mõne kokkuvõtte oma ideedest. See äratas vähe tähelepanu; tööd arvustati esijoones üksikasjus. Väga nõrkagi arvustust ideede seisukohalt kasutades, vastab Lamprecht tööga „Alte und Neue Richtungen in der Geschichtswissenschaft“ (a. 1896) ja esineb siis uue väljakutsega kirjutuses „Was ist die Kulturgeschichte?“ (a. 1896), mis siis põhjustaski esimesed tõsisemad vastuväited Hintze'lt, Rachfahl'ilt ja eriti Below'ilt, küllalt teravad ja arvustavad. Lamprecht vastas omakord terve rea artiklitega. Ka filosoofid Windelband („Geschichte und Naturwissenschaft“, a. 1894), Rickert j. t. on sõna võtnud; viimastele vastas Lamprecht ainult mõnda minnes töös „Die Kulturhistorische Methode“ (a. 1900), ilma et tal näilikult selgust oleks olnud nende teadlaste ideede mahutusest ja tähtsusest. Vaidlus lõppes a. 1897 haruldaselt ruttu ja järsult, mille põhjustas pigemini Lamprecht'i liigne ägedus, ignoreeriv seisukoht, oskamatus, mitte aga lahkuminek ajalooteaduse põhiküsimusis. Tüli lõppenud, on Lamprecht püüdnud anda oma vaadete kokkuvõtte, hoidudes poleemikast, tõis „Moderne Geschichtswissenschaft“ (a. 1903), „Einführung in das historische Denken“ (a. 1903), „Über den Begriff der Geschichte und über historische und psychologische Gesetze“ (a. 1903).

Teiseks peatub kõneleja Lamprecht'i ideede sisulisel küljel. Kui lähtekohaks võtta käsiteldava viimasaja kirjutused, osutub Lamprecht'il ajaloo-teaduse objektiks mingi sotsiaalpsüühiline jõud. Ajalugu on ainult loova sünteesi printsiibi põhjal tekkinud olukordade (Zustände) toode (Erzeugnis). Sotsiaalpsüühilised jõud moodustavad normaalses ühiskondlikus üksuses alati üksuse. Sarnaseks ühiskondlikuks üksuseks on rahvus (Nation). Ajaloo aluseks on siis rahvuste ajalugu, misjuures Lamprecht leplikuna ei eita ka riiki ja riikide ajalugu. Et rahvuste ajaloo arenemisejärke tähistada, on vajaline normaalrahvus ja normaalfaktor. Selleks rahvuseks võtab Lamprecht ilma pikema põhjenduseta Saksa rahvuse ja faktoriks kunsti. Nii kujuneski Lamprecht'i kultuurajajärkude tabel.

Teisena kõneleb samal koosolekul — ü. R. Kenkman: „Vane-mast ajaloolisest traditsioonist Valjalas ja Pühas. Su-vise uurimistöö tulemusist“. Kuigi rahva fantaasia ja kirjandu-sest rahva suhu tagasi rännanud teadmised siin erilise lopsakusega esi-nevad, võib põhjaliku kriitika juures rahva traditsioon ometi rikastada meie teadmisi isegi selle kauge aja kohta, millesse kuulub Waljala maalinn, maa vallutamine sakslaste poolt j. m. Vastavad teated kirjanduses ja topograafilised esemed kinnitavad rahvajutu teateid muistsete saarlaste pääsust merelt Valjala maalinnani vesiteed kaudu. Maalinn asus näili-kult saarel, mida ümbritses järv (praegused sood), mis oma kord jõe kaudu (praegune Pahnasoo jõgi) seisis ühenduses merega, mis tol ajal ulatas maalinnale lähemale. Maapinna tõus, mis märgitsetav mujalgi Saaremaa rannikul, on põhjustanud tänapäeva teisema geograafilise pildi ka Valjala merirannas.

Sakslaste maavallutamise teated rahvasuus sarnalevad üldiselt Läti Hendriku omile. Maalinna valdamisest liigub omapärane jutt: asjatute katsete järgi võita Muhut ja Põidet, hirmutanud sakslased valeteadetega Valjala mehed, kes alla andes löidki sakslasile esimese tugipunkti saarel.

Kirjanduses ja vanadel kaartidel esinevad nimed, mida hiljem Saares ei tuntud, kuid sellekohase rahvatraditsiooni ja arheoloogiliste andmete põhjal on võimalik tähistada vanu asustusi, samuti muistseid lahingukohti (nii Valjala maalinnast vähe põhjapoole), pelgupaiku (suured Valjala rabad) j. n. e.

Saaremaal rahva suus laialt esinevad „musta-kepi“ ehk „musta-kõle mehed“, võiksid kõneleja arvates olla Venemaalt maapakku saadetud armusaanud Pugačevi mässutegelased (kasakad), kellest kõnelevad ka kirjalikud teated.

19. nov. — ü. J. Madisson: „Karl Lamprecht'i ajaloo-filosoofilised ideed II“. Töös „Moderne Geschichtswissenschaft“ on Lamprecht esitanud uue ajaloo ajajärgu põhjustavad tegurid: sotsiaal-psüühilise ja uue tsentrumi ilmumise rahva hingeelus. Kultuurajajärgude arengus ilmeneb teatav seaduspärasus: kasvav hingeline intensiivsus, inimeadvuse tõus hingelisele vabadusele. — Kuid ajaloo teadus Lamprechtilt esitatud kultuurajajärgude teadmisel ometi ei muutu täpseks teaduseks. Lamprecht ise polegi eitanud individuaal-psüholoogiat, mille arengut ta ikka jälgib paralleelselt rahvapsüholoogia arenguga. Meetodi küsimuses pooldab Lamprecht eestkätt statistilist meetodi, mis annab tõenäolikke hüpoteese empiiriliseks seaduseks. Kausaalseaduste leidmiseks esineb tal võrdlev meetod.

Võrreldes Lamprecht'i ja positivistide, märgitseb kõneleja nende sarnasuse, nagu seda eriliselt on jälginud Bernheim. Kuid ei saa keelata Lamprecht'ile teatavaid uudusi ajaloo teaduses. Tal on õigus selles, et üksikud ajaloo ajajärgud on tingitud kultuurooludest. Liialdus on muidugi neid tegureid pidada ainumõjuvaiks. Ja lõppude lõpuks polegi ajaloo teaduse ülesanne hakata otsima seadusi ajaloo, milles teatav seaduspärasus võib olla märgitsetav.

Samal koosolekul — ü. E. Kerem: „Raharendi ajast Kaarmas“. (Kõne ilmus „Ajaloolises Ajakirjas“ nr. 4, 1923).

3. dets. — ü. M. Ehrenwerth: „Liivi talurahva seisukorra parandamiskatsetest XVIII a. s. teise poole algul“. Jälgides Liivi talurahva seisukorra raskenemist ajajooksul, peatub kõneleja selle parandamiskatsetel, üksikasjalisemalt 1765. a. maapäeval esinenud reformikavatsusel.

Samal koosolekul — cand. H. Sepp: „Saaremaa arhiivide seisukorrast“. Oma ülevaateks kasutades Akadeemilise Ajaloo-Seltsi ja Eesti Kirjanduse Seltsi stipendiaatide poolt 1923. a. suvel kogutud andmeid, märgitseb kõneleja Saares ja Muhus kolm eriliiki arhiive: Lutheruse- ja Greeka-katoliku kiriku- ning vallaarhiivid. Erasisikute ja mõisate omad puuduvad täieliselt.

Möödunud aastasaja 90-dail aastail, kui Saare- ja Muhumaa kogukonnad ühendati, koondati ka kogukondade arhiivid. Saatuslikuks valdade arhiivile sai Vene valitsuse poolt a. 1915 antud määrus, et kõik Saaremaa

vallaarhiivid koondatagu Muhu-Suurevalla magasiata. Talvel 1917/18 põletasid sakslased nad seal kütteks ära. Ainult mõnes üksikus vallas, kus käsku mitte täpisealt ei täidetud, on säilinud mõningad vanemaist dokumentest. Vallaarhiives väärivad esijoones tähelepanu kogukonna-kohtu protokollid möödunud aastasaja esimesest poolest alates. Nad annavad andmeid rahva majandusliku, sotsiaalse ja õigusliku seisukorra valgustamiseks.

Hra Sepa esitatud lutheriusu kirikute arhiivide üksikasjalise ülevaate põhjal eri kihelkonnis osutuvad rikkamaiks Kaarma, Valjala, Kärla ja Kihelkonna kirikute arhiivld. Esimeses ulatuvad dokumendid XV aastasajani. Kiriku arhiives leidub teateid rahvaarvu kõikumuse, taudide mõju, kooli- ja kirikuelu, ka rahva sotsiaalse seisukorra ja muu kohta. Greeka-katoliku kirikute arhiivid annavad ajaloolist ainet veneusu tuleku ajast peale, eriti venestamise iseloomustamiseks.

Lõpptulemusena võib konstateerida, et Saare- ja Muhumaa arhiivid on arvestatavad saarte rahvastiku vaimlise ja majandusliku olukorra jälgimisel osalt XVII a. s., enam XVIII a. s., eriti aga XIX a. s. Arhiivid on enamikus korraldamatud ja laokil. Palju on hävinud. Säilinud vääriksid seda suuremat tähelepanu ja hooldamist.

4. veebr. — mag. H. Kruus: „Tartu kasvamine XIX a. s.“ Möödunud aastasajal tõusis Tartu elanikkude arv kümnekordseks. Loomulik juurdekasv oli tähtsuseta, ajuti — näiteks aastasaja keskel ikalduse ja taudide mõjul — negatiivne. Hoogsaim tõus langeb aastasaja teisele poolele, alates 60-date aastatega, misjuures liikumisvabaduse suurenemisega sennine Tartu maakonnaga ja Lõuna-Eestiga piirdunud sisserändamisala laieneb.

Maalt väljarändamise põhjustas esijoones raharendi tulek, sellega üheskäiv külakommunismi hääbumine. Tekkis töövõimeliste inimeste küllus külas, teisest küljest tarvidus sularaha järgi, mida suurendas põllumajanduslik kriis aastasaja lõpul, tingitud Ameerika vilja ilmaturule ilmumisest.

Ka linn elas muudatusi läbi, mis soodustasid sisserändamist: töösuse osalinegi edenemine, tsunftikorralduse lagunemine, eriti väikekaubanduse kasvamine, hoogsam tegevus Tartu ülikoolis, loomaarsti instituudis, ka kesk- ja alamkooles.

Tartu sotsiaalne ja rahvuslik ilme muutub põhjalikult. Aastasaja esimesel poolel on ta sõna täies ulatuses Saksa linn: nii kultuuriliselt kui majanduslikult on sakslasil täieline ülekaal. Veel a. 1867 on eestlasi 46%₀, neist suurim osa, nim. 68%₀ kindla elukutsega töötajast, teiste teenijad. Eesti intelligents puudub täieliselt; ka tol ajal Tartus elutsev J. V. Jannsen ei näi esinevat Eesti haritlasena. 1881. aasta rahvalugemise andmed näitavad aga saksluse nõrgenemist ja Eesti elemendi tõusu, kuigi see sünnib sotsiaalsetel ja majanduslikudel alamastetel: Vürts- ja õllepoodnikkudena, voorimeestena, kingseppadena jne. Venustus ja Eesti rahvuslik tõus kiirendavad seda eduprotsessi ja aastasaja lõpuks on Tartu oma arvuliselt nii ülikaaluva kui $\frac{3}{4}$ eestlasist elanikuga, kes olgugi väga osaliselt (nii püsib vaba vaimutöö pea täieliselt sakslaste käes) üle jõudnud neist eelpool mainitud seltskondlistest alamastetest, — siiski Eesti linn.

18. veebr. — prof. M. J. Eisen: „Eestlaste suhtumisest linnadesse vanemal ajal“. Muistised eestlased tundsid ainult maalinnu, millel oli esijoones kaitse tähendus. Sakslased tulnud, ehitab maarahvas neile losse, kirikuid, ka linnade valle, nagu räägivad allikad, ja teeb linnas alama töö, seejuures tuldi osaliselt vabatahtlikult, küll ka sunni mõjul kui tööjõudu ohtramalt tarvis oli. Täpsemad andmed eestlaste seiskorrast linnades sakslaste tuleku ajal puuduvad. — Kui kujunesid seisused, oli eestlasil kõrgemaisse seisustesse pääs raskendatud: õigustega ühes käisid kohustused, ka vaba sündimine oli tihti tingimuseks, samuti abielus sündimine, mis toleaegsete kirikuraamatute puudulikkuse juures tihti raskusi võis põhjustada.

Tehtud töö tasuks jagati eestlasile vahel eesõigusi. Üldse oli piiskopi aladel eestlasil kodanikuks pääs sageli (näit. Haapsalus) kergem, kui ordumail (näit. Viljandis). — Eriti alama töö jaoks kasutati aga healmeelidel eestlaste jõude, nii et neid linnadesse meelitama hakati, samuti suurenes pärispõlve edenedes eestlaste eneste püüd maalt välja pääseda. Sellega on seletatavad hulgalised määrused ja tülid rüütelkonna ja linnade vahel talupoegade põgenemise puhul linnadesse. Eriti meelitas Tallinn, mis oli suurem linn (kõneleja peatub üksikasjalisemalt Russovi esitatud Riisipere talupoja loo juures). Ka osteti maalt inimesi; samuti moodustavad sõdurid osa Eesti elemendist linnades. — Tuues osaliselt eestlasile head, ähvardasid aja kestes linnad neid hädaohuga, nimelt saksastamisega.

Samal koosolekul refereerib prof. A. R. Cederberg Dr. A. Korhose uurimuse „Balti tööorjuse süsteemi algpärast“ (ilm. a. 1924). Vastandina sennisele Balti ajaloolaste käsitusele tööorjuse tekimisest XIII a. s. esimesel poolel, asetab Korhonen tööorjuse alged, nimelt nõutavad 4 päeva tegu aastas, sama aastasaja lõppu, seletades sennise käsituse allikate ebatäpse tõlkega. Sõjaliste- ja ehituskohustuste kõrval ilmub põlluharimise levides vabatahtlik tegu, mis alles aja kestes muutub sunduseks ja Baltimaade olemasolevate avarate võimaluste mõjul raskeks. Kõneleja toonitab esitatud teadusliku uurimuse tähtsust meie vanema ajaloo uurijaile.

10. märtsi koosolek oli pühendatud Villem Reimani mälestamiseks. Prof. A. R. Cederberg iseloomustas Reimani kui teejuhti eestlaste ajaloos ja prof. J. Köpp kõneles „Villem Reimani ajaloolasena“. (Kõne ilmus „Ajaloos“ Nr. 1, 1924).

24. märtsil — ü. E. Susi: „Andmed Vene-Rootsi vahekorra kohta a. 1740—41 Inglise ja Prantsuse saadikute kirjes Peeterburist“. Alates oma käsitluse Rootsi-Vene vahekorra iseloomustamisega ajajärgul pärast Uusikaupunki rahu, mil sõjapuhkemine püsis päevakorras, Rootsi kasutades sealjuures Venes kestvaid troonitülisid, peatub kõneleja üksikasjalisemalt Rootsi-Vene sõjast selle ettevalmistaval ja 1741. aasta detsembrikuu vaherahuni ulatuval osal. Vene ajaloolaste (Solovjev, Kostomarov j. t.) võrdlemisi pealiskaudsete ja paljusid allikaid ignoreerivate käsitluste kõrval pakuvad Vene Keiserliku Ajaloo-Seltsi väljaantud Prantsuse saadiku Chetardie ja Inglise saadiku Finchi kirjad hulga täiendavat ja uudist mainitud aastate sündmuste valgustamiseks. Lähtekohaks võttes Vene ajaloolase Solovjevi siiski kõige täpsema ja õigema kujutluse, esitas kõneleja paralleelselt hulga täiendusi

ja parandusi: nii on selgunud nii Prantsuse kui Inglise osavõtt Elisabeti riigipöördest; erilise tähtsusega on ka andmed Vene sõjaliste ettevalmistuste, sõjaväe ja laevastiku seisukorra, Vene valitsevate ringide meeololu j. n. e. kohta, kuigi neid teateid peab kasutama kõva kriitikaga, arvestades seda, kuivõrra raske oli õigeid teateid saada, milliseid valitsus salgas, ja kuivõrra muutlikud olid Vene valitsuse käsud. Ka on Solovjevi ülistatud Elisabeti diplomaatilised anded fiktiivsed; Samuti vildak on Valiszewski käsitus riigipöördest kui mingist spontaansest nähtusest, milles ei olla osa etendanud ei välisriigid ega isegi Elisabet.

Samal koosolekul — ü. l. A. Oinas: „Venestusajast Kihelkonnal“. Kõneleja käsitleb üksikasjaliselt „Lümmadu mässu“ („Atla sõda“) Kihelkonnal, sellega ühes hilisemat venestust Saaremaal. Saarehulgalised veneusu kirikud, ministeeriumi-koolid, vallamajad, uus valla administratsioon j. m. tunnistavad, et siin venestus sootuks hoogsam oli, kui mandril. Keskse isikuna selles töös esineb Kasatski, Saaremaa populaarsem isik veel tänapäev, kirju minevikuga avantürist, kes lõpuks pääsis Saare talurahva komissariks ja a. 1896 peale kreisiülemaks. Tema energilise töö tunnustatavaks teeneteks ongi Saaremaa valdade ühendamine, uute vallamajade, ministeeriumi-koolide j. n. e. ehitamine, kusjuures Kasatski esineb omakasupüüdjana vaheltkauplejana. Harilikult koondas ta kõik võimu vallavanemate kätte, keda kui üksikuid kergem oli käsutada, ja piiras igati rahva aktiivset osavõttu vallaasjade korraldamisest. Raha väljapetmise pärast sattus Kasatski hiljem süüpingile ja sai karistatud.

1897. aasta „Lümmadu mässu“ nime all tuntud Saaremaa talupoegade vastuhakkamine sai oma alguse a. 1894, kui Lümmadu vallanõukogu vallavanem Ratase pealekäämisel, kes omakord oli Kasatski käsutada, pidi otsustama ehitada uue, aga plaanitu ja otstarbetu koolimaja. Talumehed keeldusid hiljem selleks neilt nõutavaist naturaalkohustusist. Vallavanem lasi haruldaselt kõrge tasu eest puud, kivid j. n. e. kohale vedada, nõudes siis talupojilt kulude tasumist, tarvitanes seejuures omavoli. Hakati vastu. Ratas teatas asjast Kasatskile. See liikus sõjariistus salgaga Lümmadule. Asi läks vastastikuse tulevahetuseni. Kasatski puhus sündmuse ülemuse ees üles; novembrikuus 1897 saadeti sõjavägi kohale ja algas asja kohtulik juurdlus. Lugu lõppes 18-ne kaebealuse, nende hulgas 7 naist, vangimõistmisega. — Et mõista Lümmadu mässu, peab mäletama, et sündmus langeb režiimi vahetusajale: sakste jõud oli langemas, Vene oma alles pinda võitmas. Kihelkonnas, nähtavasti kohaliku kirikõpetaja mõjul, oli Vene usul võrdlemisi vähe poolehoidu — see soodustas Vene ametnikkude vastase meeololu. Kasatski ise mõjus küllaltki väljakutsuvalt. — Üldiselt oli aga liikumine juhuslik ja isiklik. Mingi ühiskondlik tagasein, poliitiline arusaamine ja siht, nagu see ilmeneb näit. 1905. a. liikumises, puudus siin täieliselt. — Kõnelejal on kasutada olnud ainult suusõnalised ja ajalehtede andmed. Arvata võib, et hulgalised dokumendid, kus Kasatski süüdistusakt üksi kaalub 62 naela (!), toovad palju täiendava esitatud sündmusevalgustamiseks.

7. aprillil — ü. l. H. Ottenson: „J. J. Hastfer Liivis a. 1686—95“. Nimetatu sennise ebaõiglase käsitluse Balti-Saksa ajaloo-

kirjanduses tingis enamikus Patkuli sihilik väärkujutus Hastferist ta pamflettides, mis pea tänini on olnud usaldusväärseiks allikaiks Balti uurijaile; edasi käsitledava seisukoht Rootsi riigivõimu edustajana reduktsiooni ja suurte reformide ajajärgul, aga ka asjaolu, et senni on Hastferi käsitledud ikka mingisuguse vastaspoolena Patkulile. Hammarskjöldi ja Bienemanni eriuurimused on siin erandiks.

Hastferi karjääri soodustas ühelt poolt ta loomu kandvus, teiselt poolt kohane ümbrus ja head võimalused. Ta tõus oli igati teenitud, ei mitte Karl XI armust tingitud, nagu see esitatud senni. Liivi kindral-kubernerina püsis Hastfer kuninga käsutatavana, siinjuures algul eriti vastutulelikuna Liivi aadlile, lootes rahulikul teel saavutada omi sihte, koguni mitte Karl XI ässitajana rüütelkonna vastu, kellena ta esitatud senni. Viimase väärkujutluse algatas Patkul Võnnu maapäeval (a. 1692), et maskeerida Liivi saatkonna kurbloolist osa Stokholmis.

Olgugi, et sarnase asjaolu juures vastutus Rootsi poliitika ja tegevuse eest Liivis ei lasku Hastferile, võib ometi öelda, kuna selle eest just nii ägedalt on kallale tungitud viimasele, et nii formaalne õigus (ka kirjalikkude lepingute ebamäärasus lubab täieliselt seletada asju mõlema poole huvide kohaselt), kui ideeline, kui meie asume terve Liivimaa seisukohale, oli kindlasti Rootsi kuningriigil, kus omakord Karl XI põhjalik reformitöö oli vististi ainumõjuv riigi päästmiseks. — Samas on jälgitavad põhjused, miks baltlaste poliitiline eluvõitlus kujunes nii jõuetuks ja tagajärjetuks, tihti otse mõtlematuks. — Kuigi Karl XI reformide, eriti reduktsiooni hinnangus peab veel asuma äraootavale seisukohale, üksikasjaliste statistikaga opereerivate uurimuste ilmutumiseni, peab ometi konstateerima, et maa omas tervikus võitis. Rootsi valitsuse kaugeleminevuse tingis Liivi aadli igasugu vastutulematuse kompromissiks. — Täitsa vastuvõtmatu on Balti ajaloolaste, eriti ka Karl Schirreni argumentatsioon Läänemere provintside kaotusest Karl XI siinse poliitika tagajärjena.

Üksikasjalisemalt jälgides Hastferi tegevust Liivis, ei olegi saladud ta andeid, energiat ja osavust, mille juures osalt Rootsi absolutism ja osalt Liivimaa saamatus ning omavahelised lahkkelid tingisid ta töö käsu-laadilise, omavolilise iseloomu. (Iseloomustuseks ta tegevus Tartus). Liivi aadliga vahekorra teravuses langeb tubli osa vaenule Hastferi ja Patkuli vahel, mis, poliitilisel alal süttides, saab peagi isiklikuks, seega äärmiselt kirglikuks. Võnnu maapäeva võtted, mille kandjaks on Patkul ja mis moodustavad selle Liivi aadli opositsiooni haripunkti, on enamikus sihitud Hastferi vastu. Hastferi hilisema tegevuse teravus tundub tarvili-sena olukorra lahendamiseks.

Lõpuks peatus referent Hastferi ja Patkuli isiklikul vahekorral, eriti viie kapteni protsessi puhul, kus Patkul toimib väljakutsuvalt, puhtisiklikkudest motiividest aetuna, unustades samal ajal käimas oleva Liivi aadli n. ö. eluvõitluse.

Olles võõra riigi teenistuses korrektne ja õiglane, küllaldaste teadmiste ja osavusega ametnik, tuleb ometi juhtumise arvele panna, et Hastferi töö leiab ajaloos õigustuse. Ei ole kahtlust, et sama mees oma oskust ja energiat teisemal juhtumisel sama andumisega oleks valmis olnud pühendama mõne maa ja rahva terroriseerimiseks, kui seda oleks nõudnud ta ülemus.

Referent on piirdunud ajalookirjanduse andmetega. Igatahes annavad nii meie kui Rootsi arhiivid hulga täiendavat eriti Hastferi osa selgitamiseks meie rahva tollekordses poliitilises, majanduslikus ja kultuurilises uuestsünnis, kus see senni on täiesti lahutamatu Rootsi kuninga teenetest.

Et esitatule anda mõni lõpplause, peaks ütleva: Akadeemiline Ajaloo-Selts on äsjalõppenud tööaastal jõudumööda elanud ja tegutsenud. Et seejuures on peetud piirduma vast väiksema arvu liigete huvi ja tööjõuga, oli paratamatu. Ja ometi võiksime veenduda selles: universaalsete, puhtteaduslike püüete ja saavutuste kõrval on meil ülesandeks asetada Eesti ajaloo teadus ta väärsele kohale, veel enam anda kord ometi tõepärane Eesti ajalugu, ja seda mitte ainult parandades ja täiendades, vaid luues uus kujutlus muistsetest aegadest peale. Ülesandel ei tohiks ju puududa avarus ja veetlevus. Ent huvi ja tööjõude selleks ei kogu nii pea üleliigselt. — Et üks osa sellest tõöst on tehtav Akadeemilises Ajaloo-Seltsis, seda tagab seltsi sennine tegevus ja ta tulevased kavatsused. Materjaalsed takistused aga pole kunagi võitmatud. Ja kuigi teaduslikuks tööks enam kui millekski muuks on mõttetu mõni üleskutse, tehkem öeldust siiski õige järeldus.

Helmi Ottenson.

Varia.

O. Franke, „Die Grossmächte in Ostasien von 1894 bis 1914. Ein Beitrag zur Vorgeschichte des Krieges“, 408 lhk., 1923. Hamburgi ülikooli professor O. Franke annab sellenimelises töös laiajoonelise ülevaate suurriikide välispoliitilistest suhetest Kauges-Idas, kuid peatub kaunis sagedasti ka üldisemate ilmapoliitiliste küsimuste juures, mis Kauge-Ida sündmustega kõige tihedamalt seotud. Autori arvates tulebki nüüdisaja ilmapoliitika algust otsida Ida-Aasias ja nimelt sellest momendist peale, mil vanad Aasia kultuurrahvad enam ei tahtnud leppida Euroopa suurriikide koloniaalpoliitika passiivsete objektide osaga, vaid iseisivate poliitiliste üksustena liitusid sennise Euroopa riikide süsteemiga. Alles siis, kui Jaapan 1894. aastal Hiinaga sõda alustas ja sellega erilisi välispoliitilisi sihte hakkas taotlema, muutus sennine imperialistlik koloniaalpoliitika tervikuliseks ühtlaseks ilmapoliitikaks, mil poliitilised nüidid üle terve ilma niivõrra üksteisest läbi põimitud, et ühe niidi puudutamine terve võrgu paneb liikuma. Samuti peab Franke järgi Euroopa suurriikide vaheliste vastolude alguurt otsima eeskätt Kauge-Ida suhetes, kus eri riikide huvid üksteisega iseäranis teravasti kokku põrkavad.

Sellest seisukohast välja minnes, pakub Franke oma töös enam kui pealkiri töötab. Et Kauge-Ida sündmused ainult kajastanud Euroopa suurriikide üldiseid poliitilisi juhtmõtteid ja teisest küljest omakord mõjutanud nende riikide enesekeskiste suhete arengut, siis peab autor tarviliseks peatuda peaaegu kõigil tähtsamail välispoliitilisel nähtusil, iseloomustada, mõnikord õieti üksikasjaliselt, ilmasõjaeelse välispoliitilise konjunktuuri üksiksündmuse (Inglis-Jaapani, Inglis-Prantsuse, Inglis-Vene lähene-mist, Saksa-Inglise suhteid j. n. e.) ja annab sellega tööpoollest tähtsa ja väärtusliku lisa ilmasõja eelajaloole. Kauge-Ida küsimuste asetamine suurriikide tekkiva ja ikka hoogsamalt areneva ilmapoliitika raamidesse moodustabki Franke teose peamise esiduse. Kuid siin ei suuda autor igakord püsida õigel pinnal, vaid kipub spetsialis-

tife omase tühekülsusega Kauge-Ida tähtsa juvideala mõju Euroopa suhete kujunemisele pidama tähtsamaks, kui see tõepoolest võis olla, sagedasti isegi ainumõduandvaks. Samuti ei tõsta töö väärtust autori idee fixe Inglismaa alalistest salasepitustest, mis 1898. aastast peale olla sihitud olnud Saksamaa poliitilisele ja majanduslikule hävitamisele ja mida autor iga vähemaski Inglismaa ürituses arvab võivat kindlaks teha.

Hoolimata sellest, et Franke teadlikult ajalouurija kõrval ei taha keelduda olemast inimene, kõige pealt sakslane, nagu ta eeskõnes rõhutab ja oma töö paljudes kohtades tõepoolest tunda annab, jätkub tal siiski küllalt teadusmehele vajalist objektiivsust temale kui sakslasele lähedalseisvate nähtuste hindamisel. Arutades Chamberlaini ja teiste Inglise poliitikute püüdeid Saksamaale läheneda, tähendab Franke õigusega, et Inglise diplomaatile ikka peen instinkt ja otsustamisjulgus omased olevat, mille poolest sakslased neist kaugele maha jäävat. Ka mainib ta kiitvalt Inglise poliitika suurejoonelisust, mis kartmatult ja kindlal sammul uusi radu rajab, ja heidab samal ajal Saksa poliitika juhtivaile jõududele, Bülovile, Holsteinile ja teistele, keda ta üldiselt teiste uurijate kallalekippumiste eest kaitseb, siiski suurt saamatust, oludest mitte-arusaamist ja otsustamisvõimetut passiivsust ette. Samuti leiavad keiser Wilhelm II ajakohatud ja ülespuhutud žestid, mis Saksa välispoliitika juhtide tegevust ainult raskendasid, Franke poolt kindlat, kuigi ettevaatlikult väljendatud hukkamõistmist.

Franke töö on kirjutatud peaaegselt ametlikkude, sagedasti senni avaldamata dokumentide ja rohkearvulise memuaarikirjanduse (kahjuks ei ole ta Witte memuaare siiski jõudnud täiel määral kasutada) põhjal, pakub Kauge-Ida suhete kohta õieti palju huvitavat materjali, muu seas ka kõigi lepingute ja kokkulepete detailsed kokkuvõtted, mis Euroopa suurriikide vahel ühelt ja Hiina ning Jaapani vahel teiselt poolt tehtud, ja rikastab sellega tunduvalt Ida-Aasia kohta käivat, senni kahjuks veel õieti õredat ajaloolist kirjandust.

*

P. T.

Howard Robinson, „The development of the British Empire“, XVI+476+XXVI lk. 1923. Niisugust pealkirja kandvas töös annab Ameerika ajaloolane, Carleton College ajaloo professor Robinson õnnestunud ülevaate Inglise ilmariigi kujunemise kohta alates Inglise riikliku organisatsiooni tekkimisest ja lõpetades ilmasõja ärevate päevadega. Peamist tähelepanu pühendatakse viimase saja aasta sündmustele ja olusuhetele, mil Inglise üleilmiline ekspansioon omandas ennenägemata ja harukordse ulatuse. Ajaloolise külje kõrval ei ole ka geograafilist aspekti unustusse jäetud, sest autori õige käsituse järgi ei ole kusagil geograafiline moment ajaloolisega nii tihedasti seotud, kui just Inglise ekspansiooni juures, kus „inimene ja meri üksteisega läbi on põimitud.“ Inglise asumaade kasvamist aitavad näitlikustada head ja ülevaatlilikud kaardid, neist viimane Briti ilmariigi kohta aastal 1922. Igale peatükile järgneb bibliograafia, mis sisaldab tähtsamad tööd käsitletud küsimuste kohta. Üldse on raamat õieti hoolikalt väljaantud ja jätab lugejasse soliidid mulje.

P. T.

Akadeemilise Ajaloo-Seltsi väljaanne

„AJALOOLINE AJAKIRI“

jätkab käesoleval 1924. aastal sennisel kujul oma ilmumist. Ta seab enda ülesandeks tõlgitseda meil ajaloolisi harrastusi, äratada huvi ajaloo, eestkätt meie rahva ajaloo vastu võimalikult laiemais ringkonnis väljaspool uurijate ja ajaloo õppijate kitsaid rühmi. Vastavate artiklite, ülevaadete ja arvustuste kaudu jälgib „Ajalooline Ajakiri“ nii kodumaa kui ka üldise ajaloo uurimise edusamme meil ja mujal.

Senni on „Ajaloolises Ajakirjas“ kirjutusi avaldanud: dots. P. Bauman, prof. J. Bergman, prof. A. R. Cederberg, O. Freymuth, T. Holm (Rootsi), E. Kerem, H. Kruus, prof. J. Köpp, L. Metslang, H. Mora, prof. H. Oldekop, H. Ottenson, dots. K. Ramul, H. Sepp, prof. O. Sild, prof. A. M. Tallgren, P. Treiberg ja Dr. Fr. Westling (Rootsi). Käesolevaks aastakäiguks on peale eelnimetatute veel lahkesti kaastööd lubanud: Dr. Arvi Korhonen (Soome), prof. A. H. Wirkkunen (Soome), prof. V. Voionmaa (Soome) j. t.

„Ajaloolise Ajakirja“ tellimishind: 140 marka aastas. Üksik number 40 marka. Kuulutuste lehekülge — 1000 marka, $\frac{1}{2}$ lehekülge — 500 marka jne.

Talitus asub: Tartu, Promenaadi tänav nr. 7-a. Kirjastus „Odamees“.

Järgmine number ilmub oktoobri kuus. 1922. aastakäigust on veel saada üksikuid numbreid — à 30 marka. 1923. aastakäiku on veel saada — à 100 marka.